

İslâmiyet ile Mecusilikteki Din Adamları ve Mabetlerin Din Eğitimindeki Fonksiyonları Açısından Mukayesesi

Veysi Turun | 0000-0002-0873-6771 | veysiturun@hakkari.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi | Hakkâri Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı |
Hakkâri, Türkiye

ROR ID: 00nddb461

Öz

Nitelikli insan kaynağı tarafından kurulan medeniyetlerin asli hedefi, insanı kendi öz değerleri çerçevesinde eğiterek ilerlemektir. Bu bakımdan medeniyetlerin başarısı, eğittiği insanların kalitesi ile yakın bir ilişki içindedir. Keza din ve dinden neşet eden ahlaki ilkelerin, medeniyetlerin şekillenmesinde büyük bir rolünün olduğu izahtan varestedir. İşte bu aşamada, bilgiyi sonraki nesillere aktarmada aracı rolü üstlenen öğretmen ve eğitim kurumlarının hayati rolü ortaya çıkmaktadır. Kuşkusuz, İslâmiyet'ten asırlar önce doğup günümüz İran coğrafyası ve çevresini etkileyen dinlerden biri de Zerdüştiliktir. Ahlakî öğretileri ön plana çıkaran Mecûsîliğin kutsal kitabı Âvestâ'dır. Sâsânîler döneminde (224-651) devletin resmî dini hüviyetini kazanan Mecûsîlik, geniş bir coğrafyada varlık göstermiştir. Keza iki milyar civarındaki nüfusu ile İslâmiyet, günümüzün en yaygın ikinci dini konumundadır. Hz. Peygamber'in Dârülerkam'da başlattığı din eğitimi, Mescid-i Nebevî ile ivme kazanmış, Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler döneminde vilayet mescitlerindeki ders halkları ile zirveye ulaşmıştır. Bu açıdan İslâm medeniyeti temellerinin mescitlerde verilen eğitimler üzerine inşa edildiği söylenebilir. Ancak, mescitlerin aynı zamanda birer eğitim kurumu görevini görmesi, onların "ibadetgâh" olma hüviyetine hâle getirmemiştir. Zira İslâmiyet, ilim tahsilini de bizatihi ibadet saymıştır. İyi düşünce (pendâr-ı nîk), iyi söz (goftâr-ı nîk) ve iyi davranışı (kerdâr-ı nîk) temel ilkeler olarak benimseyen Mecûsî din adamlarına "mobedân", mabetlerine "âteşkede"; Müslüman din adamlarına ise "âlim/ulemâ" ve ibadetgâhlarına da "mescit/cami" adı verilmiştir. Bu makalenin temel amacı, İslâmiyet ve Mecûsîlik'teki din adamları (ulemâ-mobedân) ile mabetlerin (mescit-âteşkede) din eğitimindeki fonksiyonlarını ortaya koyarak yer yer ikisi arasında karşılaştırma yapmaktır. Nitel araştırma metotlarından belge analizi yöntemiyle hazırlanan çalışmada; klasik İslâm kaynakları, Mecûsi kaynakları ve modern araştırmalardan yararlanılmıştır. Makalede, antik İran toplumundaki sosyal sınıflar ile "moğ", "mobed", "âteş" ve "âteşkede" kavramları tanıtılmıştır. Ancak, Türkiye'de birçok araştırmaya konu edildiğinden, ulemâ ve mescit/cami kavramlarının açıklanmasına gereksinim duyulmamıştır. Araştırmanın sınırlılığı göz önünde bulundurularak Mecûsîlik'teki din eğitimi Sâsânî dönemiyle; İslâmiyet'teki ise hicrî ilk asır ile sınırlandırılmıştır. Devletlerin din politikaları birçok siyasî, dinî, sosyal ve kültürel gelişmeyi doğrudan etkilediği için konunun İslam Tarihi ile de doğrudan ilişkisi vardır. Hiç şüphesiz İslâmiyet ile Zerdüştilik arasında birçok noktada bariz farklılıklar vardır. Bununla beraber mescit/camiler İslâmiyet'in; âteşkedeler ise Mecûsîliğin önemli mabetleri ve din

eğitimi kurumları olarak öne çıkmıştır. Müslümanlar, “samimiyet” ve “gönüllülük” esasına göre yaptıkları din eğitimi üzerine büyük bir medeniyet inşa ederken; Mecûsîliği devletin resmî ideolojisi haline getiren Sâsânîler ise devleti, din eğitimi yolu ile güçlendirmişlerdir. Bu nedenle Büyük Selçukluların Şîî fraksiyonlarla mücadele etmek üzere açtığı Nizâmiye Medreselerinin kuruluş felsefesinin, Sâsânî dönemi din eğitiminde aranması önerilmektedir. Nitekim Nizâmülmük Siyâsetnâme, Gazzâlî ise Nasihatü'l-Mülûk adlı eserlerinde Sâsânîlerin din siyasetine referanslarda bulunması bunu göstermektedir. Bu açıdan eğitim tarihindeki yeri ve işlevi bakımından iki farklı dinin mabet ve din adamlarının karşılaştırılması ihtiyacı hissedilmiştir.

Anahtar Kelimeler

İslâm Tarihi, Din Eğitimi, İslâmiyet, Mecûsîlik, Mescit, Âteşkede, Mobedân.

Atıf Bilgisi

Turun, Veysi. “İslâmiyet ile Mecusilikteki Din Adamları ve Mabetlerin Din Eğitimidaki Fonksiyonları Açısından Mukayesesi”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Haziran 2024), 298-328. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2024.10.1.12>

Geliş Tarihi	12.03.2024
Kabul Tarihi	13.05.2024
Yayın Tarihi	30.06.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Teşekkür	Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'ne ve makalede emeği geçen herkese teşekkürlerimi sunarım.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Comparison of Religious Leaders and Temples of Islam and Zoroastrianism in Terms of Their Functions in Religious Education

Veysi Turun | 0000-0002-0873-6771 | veysiturun@hakkari.edu.tr

Assist. Prof. | Hakkari University of Hakkari, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts, | Hakkari, Türkiye

ROR ID: 00nddb461

Abstract

The main goal of civilizations established by qualified human resources is to progress by educating people within the framework of their own values. In this respect, the success of civilizations is closely associated with the quality of the people they educate. Likewise, it is clear that religion and the moral principles that arise from religion have a great role in shaping civilizations. At this stage, the vital role of teachers and educational institutions, which play an intermediary role in transferring knowledge to the next generations, emerges. Undoubtedly, Zoroastrianism is one of the religions that was born centuries before Islam and influenced today's Iranian geography and its surroundings. It is the *Âvestâ*, the holy book of Zoroastrianism, which emphasizes moral teachings. During the Sassanid period (224-651), Zoroastrianism, which gained the official religious identity of the state, existed in a wide geography. Likewise, with a population of around two billion, Islam is the second most common religion today. The religious education initiated by the Prophet in Al-Erkam gained momentum with the *Masjid al-Nabawi* and reached its peak with the teaching people in the provincial mosques during the *Khulafa-yi Rashidin* and *Umayyad* periods. In this respect, it can be said that the foundations of Islamic civilization were built on the education given in *masjids*. However, the fact that *masjids* also serve as educational institutions does not prejudice their identity as "places of worship". Because Islam considers the study of knowledge as worship itself. Adopting good thought (*pendâr-ı nîk*), good speech (*goftâr-ı nîk*) and good behavior (*kerdâr-ı nîk*) as basic principles, the clergy of the *Majûsîs* were called "mobedân" and their temples were called "âteşkede"; Muslim clerics were called "scholars/ulema" and their places of worship were called "masjids/mosques". The main purpose of this article is to make a comparison between the clergy (*ulema-mobedân*) and temples (*masjid-âteşkede*) in religious education in Islam and Zoroastrianism by revealing the functions of the two in religious education. The study prepared by document analysis method, which is one of the qualitative research methods; It has been prepared by making use of classical Islamic sources, Zoroastrianism sources and modern research. In the article, the social classes in ancient Iranian society and the concepts of "mogh", "mobed", "âtesh" and "âteskede" are introduced. However, since it has been the subject of many researches in Turkey, there is no need to explain the concepts of *ulema* and *masjid/mosque*. Considering the limitations of the research, religious education in Zoroastrianism with the Sassanid

period; In Islam, on the other hand, the hijra is limited to the first century. Since the religious policy of states directly affects many political, religious, social and cultural developments, the subject has a direct relationship with Islamic History. Undoubtedly, there are obvious differences between Islam and Zoroastrianism on many points. However, masjid/mosques are the essence of Islam; On the other hand, the âteskedes came to the fore as important temples and religious education institutions of Zoroastrianism. While Muslims are building a great civilization on the basis of religious education on the basis of "sincerity" and "voluntariness"; The Sassanids, who made Zoroastrianism the official ideology of the state, strengthened the state through religious education. For this reason, it is recommended that the founding philosophy of the Nizâmiye Madrasahs, which were opened by the Great Seljuks to fight against Shiite factions, should be sought in the religious education of the Sassanid period. As a matter of fact, the fact that Nizâmülmük refers to the religious policy of the Sassanids in his works called Siyâsetnâme and Ghazzâlî refers to these policies in his Nasihatü'l-Mülûk proves us right. In this respect, it is deemed necessary to compare the temples and clergy of two different religions in terms of their place and function in the history of education.

Keywords

Islamic History, Religious Education, Islam, Zoroastrianism, Masjid, Âteskede, Mobedân.

Citation

Turun, Veysi. "Comparison of Religious Leaders and Temples of Islam and Zoroastrianism in Terms of Their Functions in Religious Education". *The Journal of Near East University Faculty of Theology* 10/1 (June 2024), 298-328. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2024.10.1.12>

Date of Submission	12.03.2024
Date of Acceptance	13.05.2024
Date of Publication	30.06.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Acknowledgments	I would like to thank The Journal of Near East University Faculty of Theology and everyone who contributed to the article.
Grant Support	The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

İnsana isimleri (bilgi) öğreten Allah,¹ vahiy sürecini “oku” emri² ile başlatmıştır. Keza akıl sahiplerini (ulu'l-elbâb) överek³ sadece âlimlerin Allah'tan hakkıyla korktuğunu,⁴ bilenlerle bilmeyenlerin bir olamayacağını⁵ vurgulamıştır.

Eğitim faaliyetlerine “bireyde belli hedefler doğrultusunda istendik davranışlar oluşturma süreci”⁶ olarak bakıldığında, peygamberlerin aynı zamanda birer öğretmen/muallim olduğu görülecektir. Çünkü peygamberler muhataplarını, vahiy doğrultusunda şekillendirerek onların eğitim ihtiyaçlarını gidermek üzere görevlendirilmişlerdir.⁷ Nitekim Allah, hedef kitleyi arındırma, onlara kitabı ve hikmeti öğretme görevini,⁸ Hz. Muhammed'in (as) asli görevleri arasında sayarak onun öğretmenlik görevine işaret etmiştir. Bedir esirlerinden okuma-yazma bilenleri, Müslümanların eğitimi ile görevlendiren Hz. Peygamber (as),⁹ ilim öğrenmenin her Müslümana farz olduğunu,¹⁰ kendisinin muallim olarak gönderildiğini vurgulayarak¹¹ âlimleri de peygamberlerin varisleri olarak nitelendirmiştir.

Zerdüş'tün “öğretmen” olduğu Mecûsîlikte, din damları özel bir statüye sahiptir. Keza Zerdüş'tiliğin önemseydiği “ilim-amel uyumu” hedefine¹² ancak din eğitimi ile varılabilir. *Vendîdât*'ta “Ey kutsal Zerdüş! Bütün gece mütalaa eden ve bilgelere ders alanları “ruhanî öğretmenler” olarak çağır (...)”¹³ “Umulur ki doğruluk ve iyilik yolunu bizlere

1 Kur'ân Yolu Meal-Tefsir, çev. Komisyon (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), el-Bakara 2/30-31.

2 el-Alak 96/1.

3 ez-Zümer 39/18; et-Talak 65/10.

4 el-Fâtır 35/28.

5 ez-Zümer 39/9.

6 Mahfuz Söylemez, “İslâm'ın Erken Döneminde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, *Dini Araştırmalar* 5/13 (Yaz 2002), 57; Hasan Çelikkaya, “Eğitimin Anlamları ve Farklı Açılardan Görünüşü”, *M. Ü. Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi Dergisi* 3 (Güz 1991), 80.

7 Ahmet Koç, “Hz. Peygamber'in (S.A.V.) Bir Eğitim-Öğretim Uygulaması Olarak Söзlerini Ayetlerle Delillendirmesi”, *İslâmî İlimler Dergisi* 15-15/1 (Mart 2020), 116.

8 el-Cuma 62/2.

9 Muhammed Abdullhây el-Kettânî, *Nizâmu Hukumu't-Nebeviyye* (Beyrût: Dârul Erkam, ts), 1/108.

10 Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *Sünen*, thk. Muhammed Fuad (Beyrût: el-Mektebetu'l-İlmiyye, ts), “Mukaddime”, 224.

11 Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahih*, thk. Muhammed Fuad (Beyrût: Dârul-Kutubu'l-İlmiyye, 1991), “İlim” 1478.

12 Ali Rüstemî-Neseb, “Zertoşt ve Terbiyet”, *Merkez-i Tahkikâtî Ferheng ve Zebanhâ-yi İnan Danuşgâhu Ba Huner-i Kirman* 2/4 (Güz-1382), 71.

13 Alirıza Hikmet, *Âmûzeş ve Perveriş Der İnan-ı Bâstân* (Tahrân: Müessesese-yi Tahkikat, 1350), 105; İsa Sıddık, *Tarih-i Ferheng-i İnan* (Tahrân: Tahrân Üniversitesi Yayınları, 1338), 58.

gösteren iyi insan, her iki cihanda mükâfatlandırılır”¹⁴ şeklindeki ifadeler, din eğitimi ve öğretmenine vurgu yapmaktadır. Keza Âvestâ'nın Mecûsî bireye yüklediği “düşmanı dosta çevir”, “kirli olanı temizle” ve “cahili, âlime çevir”¹⁵ gibi asli görevler, din eğitimi ile yakından ilişkilidir.

İslâm dünyasında cami ve ulemanın din eğitimindeki fonksiyonu üzerine sayısız araştırma yapılmıştır. Listeyi uzatmamak için kaynakçada bir kısmını göreceğiniz çalışmalar, burada zikredilmemiştir. Keza İranlılar, mobedân ve âteşkedelerin siyasî, içtimâî ve ekonomik fonksiyonları üzerine birçok araştırma yapmışlardır. Buna karşın doğrudan mobedân ve âteşkedelerin din eğitimindeki rolleri üzerine yapılan bir araştırmaya rastlanılmamıştır. Rüstemî-Neseb “Zertoşt ve Terbiyet” isimli makalesinde Zerdüştilikte eğitimin hedefleri; Rızavî “Nıgâhî Be Ta’lim ve Terbiyet Ez Dîdgâh-ı Zertoşt” adlı çalışmasında Mecûsîliğin eğitim ilkeleri ve yöntemlerini; Dehşîrî ise “Âyînî Zertoşt ve Delâlethâ-yı Terbiyetî-yi Ân” adlı araştırmasında Gataların din eğitimine yaklaşımına odaklanmıştır. Hikmet’in *Âmûzeş ve Perveriş Der İran-ı Bâstân* adlı kitabı ise antik İran’daki eğitime; Şehmerdan ise *Perestişgâh-ı Zertoştîyân* (Zerdüştilerin mabetleri) adlı kitabında önemli âteşkedelerin isimlerine yer vermekle beraber bunların din eğitimindeki işlevi üzerinde durmamıştır.

1. İslâm’da Din Eğitimi Tarihi

İslâmî dönemdeki eğitim faaliyetlerini anlamak için Cahiliye dönemi Arabistan’daki yazı/alfabenin gelişim seyrine bakmakta fayda vardır. Tarihi veriler, İslâmiyet’ten asırlar önce yazının Arabistan’da kullanılageldiğini ortaya koymaktadır. Klasik kaynaklar Arapların atalarından Adnân b. Üdd’ün çocukları¹⁶ ve Hz. İsmail’in yazıyı kullandığını belirtmektedir.¹⁷ Güney Arabistan’da M.Ö. 1500’li yıllardan itibaren kurulan Arap devletleri de yazıyı kullanmışlardır.¹⁸ Keza Nebatîler, Kûfî yazısına temel oluşturan alfabeyi kullanırken,¹⁹ Hîreliler Arap alfabesini geliştirerek yaygınlaştırmışlardır.²⁰ Rivayetlerde Arap yazısının Enbâr’dan Hîre’ye oradan da Hicaz’a geçtiği nakledilmektedir²¹ ki Hirî

¹⁴ Hikmet, *Âmûzeş*, 105; Siddık, *Ferheng*, 58.

¹⁵ Hikmet, *Âmûzeş*, 94-95.

¹⁶ Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019), 28-29.

¹⁷ Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Şubhu’l-a’sâ fi şinâ’ati’l-inşâ’* (Kahire: Matbatu’l-Emirîyye, 1914), 3/13-14.

¹⁸ Cevâd Ali, *el-Mufassal fi târihi’l-Arab kable’l-İslâm* (Beyrût: Daru’s-Sâkî, 2001), 3/73, 3/75-76, 3/210-220, 3/325, 4/47-67; 6/6-60.

¹⁹ Kelpetin, Mahmut, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan* (İstanbul: Kuramer, 2017), 131-132.

²⁰ İhsan Yârşatır, *Huzûr-ı İrânîyân Der Cehân-ı İslâm*, çev. Feridun Meclisî (Tahran: Murvarîd, 1381), 39; Keyûmers Mîrzâyî, “Berresî-yi Revâbit-ı Siyasî-yi Sâsânîyân ve İmâret-i Arabî-yi Hîre”, *Tarih Der Ayiney-i Pejûhiş* 8/3 (Kış 1390), 87-90.

²¹ Ahmed b. Yahya el-Belâzûrî, *Futûhu’l-Buldân* (Beyrût: Mektebetu’l-Hilâl, 1988), 453; Nedîm, *Fihrist*, 30;

yazının daha kolay ve kullanışlı olması onun yaygınlaşmasını sağlamıştır.²² Arap yazısı, İslâmiyet'in doğuşundan bir müddet önce Hristiyan Arapların vasıtasıyla Mekke dâhil Hicaz bölgesine girmiştir.²³

Eğitim-öğretimin bireysel çabalarla yürütüldüğü Cahiliye döneminde sistemli eğitim kurumları olmamasına rağmen,²⁴ bu işle meşgul olan kişilerin varlığından söz edilebilir.²⁵ Ticaretle uğraşan bazı Mekkeliler, basit hesap işlerini kayıt altında alabilecek düzeyde okuma -yazma biliyorlardı.²⁶ Belâzûrî, İslâm'ın doğuşu esnasında Mekke'de on yedi kişinin okuma-yazma bildiğini aktarmasına rağmen,²⁷ Söylemez, bu sayıya sadece Hîrî yazıyı bilenlerin dâhil edildiği,²⁸ Ceylan ise gerçek sayının daha fazla olduğu kanaatinde.²⁹ Eldeki malumatlar -yaygın kanaatin aksine- Cahiliye dönemindeki Arapların tamamen cahil/bilgisiz bir toplum olmadığını ve yazının o dönemlerde kullanıldığını göstermektedir.³⁰

1.1. Hz. Peygamber Döneminde Din Eğitimi

Nübüvvetin ilk üç-dört yılında dinî daveti gizli yapan Hz. Peygamber,³¹ bu süreçte ilk Müslümanlardan Erkam b. Ebü'l-Erkam'ın evini (Dârülerkam) İslâmî eğitim için merkez seçmiştir.³² Kaynaklardan birçok kişinin bu evde Müslüman olduğu ve ilk dini eğitimini burada aldığı anlaşılmaktadır.³³ Dini eğitimin kurumsallaşmasını isteyen Hz. Peygamber, hicretten hemen sonra Medine'de Mescid-i Nebvî'yi inşa ettirmiştir. Kısa sürede

Kalkaşandî, A'şâ, 3/14; Kelpetin, *Arabistan*, 183.

²² Söylemez, "Öğretim", 57-58.

²³ Belâzûrî, *Futûh*, 453; Nedim, *Fihrist*, 28-34; Kalkaşandî, A'şâ, 3/14.

²⁴ Şakir Gözütok, "Resulullah (s.a.s.) Döneminde İlköğretim Kurumları ve İşlevleri", *Dini Araştırmalar* 1/2 (Eylül-Aralık 1998), 166.

²⁵ Tuncay Ceylan, *Cahiliye Dönemi Eğitim Anlayışı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 100.

²⁶ Gözütok, "İlköğretim", 166.

²⁷ Belâzûrî, *Futûh*, 455.

²⁸ Söylemez, "Öğretim", 58.

²⁹ Ceylan, *Eğitim*, 27-28.

³⁰ Söylemez, "Öğretim", 58; Hanefi Palabıyık, "Cahiliye Dönemi ve İslâm'ın İlk Yıllarında Okuma-Yazma Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2007), 38-39; M. Nihad Çetin, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/321-324.

³¹ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2002), 86.

³² Muhammed b. Sa'd ez-Zuhrî, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ* (Beyrût: Dâru's-Sadr, 1968), 3/51, 55, 84, 168, 4/102, 7/384; Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarihü'r-Rüsûl ve'l-Mülûk* (Beyrût: Daru't-Turâs, 1387), 4/419, 11/494, 11/513, 563; M. Asım Köksal, "Dârülerkam" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/520-521.

³³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/116, 3/123,

Medine'deki mescit sayısı 10'a,³⁴ birkaç yıl sonra da 17'ye yükselmiştir.³⁵ Mescid-i Nebevî içinde din eğitimi gören öğrencilerin barınması için Suffe bölümü yapılmıştır³⁶ ki burası gündüzleri eğitim, geceleri de yurt/barınak amacıyla kullanılmıştır.³⁷ Bi'rîmaûne ve Recî' hadiselerinde şehit olan Sahabe Suffe'de yetişmiştir.³⁸ Suffe'de yatılı kalan öğrenci sayısı 30³⁹ bazen 70-80 kişiye ulaşmaktaydı.⁴⁰ Çeşitli zamanlarda burada kalanların toplam sayısı 400'e ulaşmıştır⁴¹ ve es-Sehavî bunlardan 104 kişiyi tanıtmıştır.⁴² Kaynakların, Kur'an ezberlediğine işaret ettiği sahabenin⁴³ de Suffe'de yetiştiği söylenebilir. 9/630 yılında İslamlaşan bazı kabilelerin Suffe'de ağırlanması,⁴⁴ yeni mühtedilerin burada aynı zamanda dini eğitime tabi tutulduğunun kanıtıdır. Görüldüğü gibi mescit, İslâm'daki ilk din eğitimi kurumu olarak öne çıkmıştır.⁴⁵

Mescid-i Nebevî'yi dini eğitimin merkezi yapan Hz. Peygamber, bu hususta kendisine yardımcı olacak öğretmenleri de (ulemâ) yetiştirmiştir. Nitekim Abdullah b. Said b. el-Âs,⁴⁶ Ubâde b. Sâmit,⁴⁷ Muallim Mirdas ve Cübeyr b. Hayye es-Sekafî Müslümanlara yazı öğretmekle görevlendirilmişlerdir.⁴⁸ Keza Ubâde b. Sâmit, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Ebû'd-

³⁴ Kettânî, *Nizâm*, 1/126.

³⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/218, 1/244-245; 3/118, 3/609; Sarıçam, *Mesaj*, 138. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1993), 175-176.

³⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/239-240.

³⁷ Şemseddin es-Sehavî, *Rüchânü'l-kiffe*, thk. Meşhûr b. Hasan (Riyad: Dâru's-Selef, 1995), 87-94; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/179.

³⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/52, 3/462, 3/514; Sehavî, *Rüchân*, 141.

³⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/255-256, 1/305.

⁴⁰ Işıkdöğün, "Mescid", 130.

⁴¹ Sehavî, *Rüchân*, 143; Mustafa Bakır, "Suffe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 3/321-324; Nimetullah Furûşânî, "Revend-i Tarihî-yi Âmuzeş Ez Sadr-ı İslâm Tâ Pâyân-ı Emevîyân" *Tulû'ı Nûr* 1(Bahar-1381), 5.

⁴² Sehavî, *Rüchân*, 148-319.

⁴³ Abdurrahmân b. Ebîbekr Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed İbrahim (Kahire: el-Hey'etu'l-Misriyye'l-Âmme li'l-Kitab, 1974), 1/248-250; Kettânî, *Nizâm*, 103-115.

⁴⁴ Baktır, "Suffe", 37/469-470.

⁴⁵ Davut Işıkdöğün-Adem Korukçu, "Geçmişten Günümüze Eğitim Yeri Olarak Cami-Mescit", *SBARD* 13/26 (Güz-2015), 126.

⁴⁶ Ahmed b. Ali Askalanî, *el-İsâbe fi Temiyîzi's-Sahabe*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrût: Daru'l-Cîl, 1991), 2/102.

⁴⁷ Kettânî, *Nizâm*, 1/108.

⁴⁸ Bahauddin Varol, "Hulefâ-yı Râşidîn Dönemi Eğitim-Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış" *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/10 (Kasım 2000), 484.

Derdâ, Ubey b. Ka'b ve Muâz b. Cebel,⁴⁹ Ebân b. Said b. el-Âs⁵⁰ ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh⁵¹ Hz. Peygamberin Kur'an öğretimi ile görevlendirdiği sahabedir. Esasen Hz. Peygamberin çevre beldelere gönderdiği bütün sahabe aynı zamanda birer muallimdir. Bu anlamda Amr b. Hazm Necranlılara;⁵² Muâz b. Cebel ilkin Mekkelilere,⁵³ sonrasında Yemenlilere gönderilmiştir.⁵⁴ Medine'ye gelerek İslamlaşan kabilelere Kur'an öğretildiği gibi,⁵⁵ kabilelerin eğitimi için öğretmenler de görevlendirilmiştir.

Hz. Peygamber'in Şifa bnt. Ümmî Süleyman b. Hasm'e den Hz. Hafsa'ya yazıyı öğretmesini istemesi,⁵⁶ ilmi donanımdan dolayı "eş-Şehîde" isimli kadından sitayişle söz etmesi,⁵⁷ Müslüman bazı kadınların mehir olarak eşlerinden kendilerine Kur'an öğretmelerini istemeleri,⁵⁸ din eğitiminin kadınlar arasında da yaygın olduğunu göstermektedir.

1.2. Hulefâ-yı Râsîdîn ve Emevîler Döneminde Din Eğitimi

Hz. Ebubekir dönemindeki din eğitiminin Hz. Peygamber dönemiyle benzeştiğini söylemek mümkündür. Hz. Ömer dönemine gelince Müslüman nüfusun çoğalmasına bağlı olarak artan ihtiyaca binaen farklı beldelere öğretmenler tayin edilmiştir.⁵⁹ Bu anlamda Abdullah b. Mes'ûd Kûfe'ye,⁶⁰ Ebû Mûsâ el-Eş'arî Basra'ya,⁶¹ Ubâde b. Sâmit Humus'a, Muâz b. Cebel Filistin'e ve Ebû'd-Derdâ Şam'a görevlendirilmiştir.⁶² Müslümanlara Zeyd b. Sâbit, Ubey b. Ka'b, Muâz b. Cebel ile kendisinin ilminden faydalanmalarını tavsiye eden Hz. Ömer,⁶³ atadığı muallimlere maaş bağlamıştır.⁶⁴ Kuşkusuz, din ve devlet işlerinin

⁴⁹ Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (Beyrût: Müessestu'r-Risâle, 1985), 1/390, 2/60.

⁵⁰ Askalânî, *İsâbe*, 6/474.

⁵¹ Kettânî, *Nizâm*, 1/103.

⁵² Askalânî, *İsâbe*, 4/512; Yusuf b. Abdullah en-Nemerî, *el-İstiâb fi ma'rifeti'l-Ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrût: Daru'l-Cil, 1992), 3/1173.

⁵³ Zehebî, *Siyer*, 1/459.

⁵⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/388.

⁵⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/313-357.

⁵⁶ Belâzûrî, *Futûh*, 454; İbn Abdilberr, *İstiâb*, 4/1868-1869; Kettânî, *Nizâm*, 1/109.

⁵⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/457; Süyûtî, *İtkân*, 1/250.

⁵⁸ Furûşânî, *Âmûzeş*, 4.

⁵⁹ Furûşânî, *Âmûzeş*, 6.

⁶⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/255; Zehebî, *Siyer*, 1/486; 2/343.

⁶¹ Zehebî, *Siyer*, 2/389; İbn Hacer, *İsâbe*, 1/54.

⁶² İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/357; Ali b. Muhammed eş-Şeybânî, *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), 3/158; Zehebî, *Siyer*, 2/344.

⁶³ Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), "Ferâiz", 12186; Zehebî, *Siyer*, 1/394, 1/399.

⁶⁴ Tuba Akçay, *Din Eğitimi Perspektifyle Emevîler Dönemi Eğitim Öğretim Anlayışı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 40.

ayırışmadığı, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki bütün devlet görevlilerinin aynı zamanda birer muallim olduğu aşikârdır.

Hz Peygamber döneminde mescitte başlayan ders halkaları, Hulefâ-yı Raşidîn ve Emevîler döneminde yaygınlaşmıştır. Öğrencilerin iç içe daireler oluşturması nedeniyle “halka” diye adlandırılan⁶⁵ bu sistem, bizzat Sahabe döneminde başlamıştır.⁶⁶ Bu anlamda Urve ile Mus’ab b. Zübeyr, Abdulmelik b. Mervân, Ebubekir b. Abdurrahman ve İbrahim b. Abdurrahman b. Avf gibi simalar Zeyd b. Sâbit ve Ebû Hureyre’nin Hulefâ-yı Râşidîn dönemindeki ders halkalarından yararlanmışlardır.⁶⁷ Nitekim Ebû Hureyre’nin Medine’de Hadis halkası vardır.⁶⁸ Medine’nin “Fukahâ-yı Seb’a”sı ile İbni Mes’ûd’un yetiştirdiği Kûfe’li “Fukahâ-yı Sitte” bu tarz ders halkalarında yetişmişlerdir.⁶⁹ Keza Atâ b. Ebû Rebâh, Mücâhid, Said b. Cübeyr, İkrime, Meymûn b. Mihrân, ve Amr b. Dinâr Abdullah b. Abbas’ın Mekke’deki ders halkasında yetişmişlerdir.⁷⁰

Ders halkalarının yaygınlığını göstermek açısından burada farklı şehirlerdeki bazı âlimlere işaret edilecektir. Ancak ders halkalarının bunlarla sınırlı olmadığı bilinmelidir. Nitekim *tabakât* ve *vefeyât* eserlerinde “halka” kelimesi ile yapılacak bir taramada yüzlerce farklı ders halkasının olduğu görülecektir. Âmir eş-Şa’bî,⁷¹ Muhammed b. Ebû Leylâ,⁷² Muhammed b. Hasan,⁷³ Ebû Hanîfe⁷⁴ ve İbrahim en-Nehaî’nin Kûfe’de;⁷⁵ Müslim b. Yesâr’ın Dımaşk’da;⁷⁶ Ebû’ş-Şe’sâ,⁷⁷ Katâde b. Diâme ve Hasan el-Basrî’nin Basra’da;⁷⁸ Rabia er-Re’y,⁷⁹ Enes b. Mâlik,⁸⁰ Said b. Müseyyeb⁸¹ ve Zeyd b. Eslem’in Medîne’de;⁸² İbn Abbas ve öğrencisi Mücâhid b. Cebr’in Mekke’de ders halkası bulunmaktaydı.⁸³ Öte taraftan Ali b. Hüseyin, Zeyd

⁶⁵ Ahmed b. Muhammed b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân* (Beyrût: Daru Sadr. 1994), 2/251, 2/289, 2/379, 3/189, 4/85, 4/225, 4/396, 5/304 5/343, 6/380; Akçay, Emevîler, 40.

⁶⁶ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/274.

⁶⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/424.

⁶⁸ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/611.

⁶⁹ Furûşânî, *Âmûzeş*, 6

⁷⁰ İbn Sa’d, *Tabakât*, 5/466-467; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/62.

⁷¹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/302

⁷² İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/180.

⁷³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/171.

⁷⁴ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/380; 13/363.

⁷⁵ İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/273.

⁷⁶ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/358.

⁷⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/482.

⁷⁸ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3/225; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/85.

⁷⁹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/288-290.

⁸⁰ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/136.

⁸¹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 2/382; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/376-377.

⁸² İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5/316.

⁸³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/449-450.

b. Eslem halkasının müdavimlerindedir.⁸⁴ Hatta Mûsa b. Seyyâr el-Esvârî, Irak'ta öğrencilerine Arapça ve Farsça tedrisat yapmıştır.⁸⁵

Kuşkusuz bu dönemde cami/mescitler din eğitiminde merkezi bir rol oynadığından, fethedilen yerlerde yapılan ilk icraattan biri cami yapımı olmuştur. Medâin'in fethinde Sâsânî hükümdarının sarayı (Kasru'l-Abyad/Tâk-ı Kistrâ) mescide çevrilmiştir.⁸⁶ Kûfe Mescidi'nin insanlarla dolup taşacağını belirten Hz. Ömer, dâru'l-imâre ile mescidin bitişik yapılması talimatını vermiştir.⁸⁷ Bu dönemde Mekke, Medine, Basra, Kûfe, Dimaşk, Fustat ve Endülüs gibi beldeler önemli ilim merkezleri olarak öne çıkmıştır.⁸⁸ Bu şehirlerdeki mescid-i câmi'ler kurulduğu ilk günden itibaren birer eğitim yuvası haline gelmiştir.

Hz. Ömer Kûfe, Basra ve Fustat valilerine birer mescid-i cami' inşa etmeleri talimatını vermiştir.⁸⁹ Şîraz mescidi örneğinde olduğu gibi bu camiler genellikle şehir merkezinde, idare binası ile çarşıya yakın inşa edilmiştir.⁹⁰ Fetihten hemen sonra Şureyk b. A'ver el-Hârisî İstahr'a,⁹¹ Abdullah b. Âmir Nişâbûr'a,⁹² Abdurrahman b. Semûre Sîstan'a -ki Hasan el-Basrî burada üç yıl eğitim vermiştir -⁹³ cami yaptırmıştır. İstahrî, Sistân, Belh, Şam gibi mescitlerde olduğu gibi Herât Mescidi'nde ulemanın ilmi faaliyetler yürüttüğünü belirtmektedir.⁹⁴ Kuteybe b. Müslim, Buhara'da yaptırdığı camide İslâmî ilimler okutulmuştur. Öyle ki İslamlaşma hızla arttığından Buhara'ya "Kubbetu'l-İslâm" adı verilmiştir.⁹⁵ Kayravan ile Tunus/Zeytuniye camileri ilk asırdan itibaren din eğitimi ile öne çıkmıştır.⁹⁶ Keza Kum'a yerleşen Abdullah b. Sa'd el-Eş'arî şehirde cami inşa ederek işe başlamıştır.⁹⁷ İslâm düşüncesini etkileyen birçok dil, kelim ve fıkıh ekolünün bu

⁸⁴ İbn Hallikân *Vefeyât*, 4/388; Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm* (Beyrût: Daru Kitabi'l-Arabî, 1969), 202-204.

⁸⁵ Mehmet Usluer, *Basra: Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 151.

⁸⁶ Taberî, *Tarih*, 4/16.

⁸⁷ Taberî, *Tarih*, 4/46.

⁸⁸ Akçay, *Emevîler*, 51-59; Furûşânî, *Âmûzeş*, 5; M Emin Akşit, *Hz. Ömer Döneminde Eğitim ve Öğretim* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 76-84; Yakup Akyürek, *Siyer Edebiyatı: Endülüs* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2023), 74-78.

⁸⁹ Taberî, *Tarih*, 3/590; 4/16; Ahmed Şelebî, *Tarih-i Âmûzeş Der İslam*, çev. Muhammed Hoseyn Sâkıt (Tahran: Neşr-i Ferheng-i İslâmî, 1361), 90; Furûşânî, "Âmûzeş", 5.

⁹⁰ Hasan Hûbnazar, *Tarih-i Şîraz* (Tahran: Suhen, 1380), 63.

⁹¹ Taberî, *Tarih*, 4/301.

⁹² Muhammed b. Abdillâh Nişâbûrî, *Tarih-i Nişâbûr* (Tahran: Merkez-i Tahkikat-ı İslâmî, 1375), 206.

⁹³ *Tarih-i Sistan*, tsh. Meliku'ş-Şuarâ Behâr (Tahran: İntişarât-ı Muin, 1381), 119.

⁹⁴ İbrâhîm b. Muhammed İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*, tsh İrec Efşâr (Tahran: Bunyâd-ı Tercüme, 1340), 210.

⁹⁵ Muhammed b. Cafer Narşahî, *Tarih-i Buhara* (Tahran: Çaphâne-yi Saadet, ts), 57-59.

⁹⁶ Furûşânî, *Âmûzeş*, 5.

⁹⁷ Hasan b. Muhammed Kumî, *Tarih-i Kum*, tsh. Cemalu'd-Dîn Tahranî (Tahran: İntişarât-ı Tûs, 1361), 37.

camilerdeki ders halkalarından neşet ettiği⁹⁸ düşünüldüğünde, camilerin din eğitimindeki yeri daha iyi anlaşılacaktır.

2. Mecûsîlikte Din Eğitimi

Hint-Avrupa dil ailesine mensup olan İranlılar, tarihsel süreçte Âvestâca, Antik Persçe, Pehlevice (Orta Farsça) ve Farsça (Derice) dillerini kullanmışlardır.⁹⁹ İran efsanelerine göre Tehûmers yazıyı bulan ilk hükümdardır.¹⁰⁰ Ester Kitabı Med ve Perslerin yazılı tarihine değinmektedir.¹⁰¹ Herodot tarihinde de Medlerin okuma-yazma bildiğine dair işaretler vardır.¹⁰² Medler (M.Ö. 678-550), 37 harfli alfabe kullanırken, Persler/Ehâmenişler (M.Ö. 550-330) ise Ârâmî yazısına ilaveten dini metinler için 44 harfli “Dîn Debîre” yazısını kullanmışlardır.¹⁰³ Partlar/Eşkânîler ve Sâsânîler ise Pehlevice yazısını kullanmışlardır. Hatta Sâsânîler dönemin yedi ayrı alfabenin oluşu,¹⁰⁴ yazının yaygınlığını göstermesi açısından önemlidir.

2.1. Mecûsî Din Adamları ve Mabetleri

Mecûsî din adamları için “Moğ” ve “Mobed”, ibadetgâhları için ise “Âteşkede” terimi kullanılmıştır. Bu başlık altında bu terimler kısaca açıklanacaktır.

2.1.1. Moğ ve Mobed Kavramları

Sosyal sınıfları “Athravân/Aterbân/Mobedân” (din adamları), “Rathştar/Rezm-Âzmâ” (savaşçılar), “Debîrân” (kâtipler/bürokrasi) ve “Vastroyşan” (çiftçiler) olmak üzere dörde ayıran Mecûsîliğe göre, mobedân sınıfı hiyerarşik olarak en üstte yer almaktadır.¹⁰⁵ Onlara göre sosyal sınıflar, bir biriyle uyumlu çalışan insan bedenine benzemektedir. Mobedân insanın başına, askerler ellerine, çiftçiler karın bölgesine ve zanaatkârlar da ayaklara

⁹⁸ Furûşânî, *Âmûzeş*, 5.

⁹⁹ Hikmet, *Âmûzeş*, 5-7.

¹⁰⁰ Muhammed b. Muhammed Bel'amî, *Tarih-i Bel'amî*, tsh. Muhammed Takî (Tahran: Intişârât-ı Zuvvâr, 1375), 87.

¹⁰¹ *Kutsal Kitap (Eski ve Yeni Anlaşma)* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2001), 632.

¹⁰² Bîjen Eftehârî, *Çeşmendâz-i Terbiyet Der İran Piş Ez İslâm* (Tahran: İttihâdiye, 1315), 29-30.

¹⁰³ İbrahim Pürdavut, *Ferheng-i İran-ı Bâstân* (Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları, 2535), 102-106; Hikmet, *Âmûzeş*, 39-41; Hasan Pîrniyâ, *Tarih-i İran Kable Ez İslâm* (Tahran: Pârmîs, 1389), 137,183,279.

¹⁰⁴ Hikmet, *Âmûzeş*, 14-18, 35-36.

¹⁰⁵ Âzerferenbeğ-i Ferrûhzâdân, *Dînkerd-3*, çev. Feridûn Fazilet (Tahran: Çaphâne-yi Hatem, 1381), 1/72-73 (42. Bent); Tenser, *Nâme-yi Tenser Be Goşnesb*, tsh. Muctebâ Mînevî (Tahran: İntişârât-ı Harezmi, 1354), 57, 142-143; İbn İsfendiyâr, Bahau'd-Dîn Muhammed b. Hasan, *Tarih-i Taberistan*, tsh. İkbâl Âştîyânî (Tahran: Kelâle-yi Hâver, 2007), 1/34; Arthur Christensen, *İran Der Zaman-ı Sâsânîyân*, çev. Reşid Yasmî (Tahran: Duniyâ-yı Kitap, 1368), 149-152; Arthur Chirstensen, *Vaz'i Millet, Dovlet ve Derbâr Der Dovre-yi Şâhensâhî-yi Sâsânî*, çev. Muctebâ Mînevî (Tahran: Matbaa-yı Meclis, 1314), 24; Said-i Nefîsî, *Tarih-i Temeddün-i İrân-ı Sâsânî* (Tahran: Esâtîr, 1384), 13; Şehrâm-ı Celîliyân, “Debîrân ve Sunnet-i Debîrî Der Dovre-yi Sâsânîyân, *Faslnâme-yi Cundişapûr* 5/18 (Yaz 1398), 3.

benzetilmiş,¹⁰⁶ her tabakanın sadece kendi mesleği ile iştigal etmesi (hîşkârî) şart koşulmuştur.¹⁰⁷ Bu kural bir taraftan meslekte uzmanlaşmayı sağlarken, diğer yandan sınıflar arası geçişi imkânsız hale getirmiştir.

“Moğ” terimi, Âvestâ’da “magavan/maghu”, antik Farsçada “magu/mogu/magi”, Bîstûn yazıtlarında “magus/magum”, Pehlevicede ise “mogupat” şeklinde geçmektedir. Antik Farsçadaki “magu”, Pehlevicede “moğ/mogupat”; Pehlevicedeki “mogupat” ifadesi ise Farsçaya “mobed” olarak geçmiştir.¹⁰⁸ Zerdüş’tü “magos” olarak nitelendiren Yunan kaynakları,¹⁰⁹ İranlı din adamları için de “mogos” ifadesini kullanılmışlardır.¹¹⁰ Dolayısıyla Mecûsilikte “din adamı” ve “din adamı lideri” anlamına gelen “mobed” ifadesi, Pehlevicedeki “moğbed/mogoped” kelimesinden türemiştir. Mobed, moğ kelimesinin Farsçalaşmış halidir.¹¹¹

Mecûsî metinlere göre, mobedân sınıfı efsanevî İran kralı Menuçehr’in neslinden gelmektedir.¹¹² Dolayısıyla başka sosyal tabakalara mensup kişilerin din adamı olması mümkün değildir.¹¹³ Herodot Moğları, Medlerin altı kabilesinden birisi olarak göstermektedir.¹¹⁴ Medlerden itibaren güçlü bir sınıf olarak ortaya çıkan moğân, Pers krallarına öğretmenlik de yapmışlardır.¹¹⁵ Araştırmacılar, moğların Zerdüş’t öncesinde sihir ve büyü ile uğraştığını ancak, Zerdüş’tiliğin büyüü yasaklamasından sonra onların bundan vazgeçtiğini belirtmektedirler. Hatta Moulton’a göre, batı dillerinde “sihir” anlamında kullanılan “magic” ifadesi, Pehlevicedeki “magus/magi” kelimesinden geçmiştir.¹¹⁶

¹⁰⁶ *Dînkêrd-3*, 1/72-73, 1/122; *Dînkêrd-4*, 86; Christensen, Millet, 68.

¹⁰⁷ *Dînkêrd-3*, 1/95; *Dînkêrd-5*, 54 (Fasl 13, 1-11. Bentler); *Mînûy-ı Hîred*, çev. Ahmed Tafaddulî (Tahran: Bunyâd-ı Ferheng-ı İran, 1354), 48; Christensen, *Sâsânîyân*, 427.

¹⁰⁸ Hayede Moayerî, *Moğân Der Târih-i Bâstân* (Tahran: Pejûhîşgâh-ı Ulûm-ı İnsanî, 1381), 38-45; Hâniye Pâkzâd, “Berresi-yi Nakş-ı Moğân Der Âyîn ve Tarih-ı İran”, *Ma’rifet-i Edyân* 9/2-34 (Bahar-1397), 130; Cehângîr Uşîderî, *Danîşname-yi Mezdyesnâ* (Tahran: Neşr-ı Merkez, 1371), 439; Ekber Şâmîyân Kelâî, “Hîşkârîhâ-yı Mobedân Der Şahname”, *Zebân ve Edebiyat-ı Fârsî* 18/59 (Güz-1389), 60; Meysem Şehsuvârî, “Sahtâr-ı Derûnî-yi Rûhâniyet-i Zertoştî Der Dovre-yi Sâsânî”, *Bastânşînâsî-yi Pârse* 9 (Güz-1398), 150; Ferahnâz Hoseynî Serâbî – Rûzbîh Zerrînkûb, “Moğân Der Rûzgâr-ı Ehâmenişîyân Ber Esas-ı Mutûn-ı Klasik ve Elvâh-ı Bârûy-ı Taht-ı Cemşîd”, *Pejûhîşnâme-yi Encümen-i İrani-yi Tarih* 7/27 (Bahar 1395), 26.

¹⁰⁹ Robert Charles Zaehner, *Tulû’ ve Ğurûb- Zertoştîgerî*, çev. Timûr Kadîrî (Tahran: Emîr Kebîr, 1384) 243.

¹¹⁰ İbrahim Pûrdavud, *Gâtâhâ Evîstâ* (Tahran: Nîgâh, 1394), 351-353. (Araştırmacılar, Zerdüş’tileri ifade etmek için Kur’an’da geçen “Mecûs” ifadesinin “mogos/megos” ifadesinden geldiğini belirtmektedirler)

¹¹¹ Şehrbânû Dilberî, “Âteşgedehâ-yı Rûşen Yâdâver-ı Tesâmuh-ı İslam ve Muselmânân bâ Ehl-ı Kitâb”, *Tarih Der Âine-i Pejûhîş* 10 (Yaz 1385), 18; Pâkzâd, “Nakş-ı Moğân”, 132.

¹¹² Fernebeğ-ı Dâdeğî, *Bundehîşn*, çev. Mihrdâd Behâr (Tahran: Tûs, 1395), 154.

¹¹³ Abdullah Abâdânî, *Tarih-i Edyân ve Mezâhib-i Cehân* (Tahran: Mantık, 1373), 1/363.

¹¹⁴ Pâkzâd, “Nakş-ı Moğân”, 128; Eftehârî, *Terbiyet*, 28.

¹¹⁵ Zenhaer, *Zertoştîgerî*, 243.

¹¹⁶ James Hope Moulton, *Early Zoroastrianism* (London: Konstable Company, 1926), 183-184; İbrahim

Moğların (magi) İran toplumunda büyük saygınlık kazandığını belirten Agathias, onların onayından geçemeyen hiçbir şeyin yasalaşmadığını belirtmektedir.¹¹⁷ Magûs, “fazilet ve yücelik sahibi” olup Âvestâ’da “maya/magha” ifadesi fazilet ve büyüklük anlamında kullanılmıştır.¹¹⁸ Öte yandan Zerdüştiliği tevhide çizgisinden saptırıp düalist ve politesit bir hüviyete büründüröenler de yine moğlar yani bu dinin öğretmenleridir.¹¹⁹

Nâme-yi Tenser, din adamlarını hukkâm (dâdver/kadı), zuhhâd (mobed), sedene (red/destûr) ve muallim (moğ/enderzbed) olarak sınıflandırmaktadır.¹²⁰ Sâsânîler döneminde din sınıfı; din bilgini (mobedân, moğân), din eğitimcileri (hîrbedân, destûran, redân, moğân-ı enderzbed) ve yargı (dâdverân)dan müteşekkil olup hepsinin üstünde toplum ve devletin din siyasetini belirleyen mobed-i mobedân (kâdi'l-kudât) bulunmaktaydı.¹²¹ Bu aşamadan sonra detaylar bir kenara bırakılarak Mecûsî din adamları için “mobed/mobedân” ifadesi kullanılacaktır.

2.1.2. Âteşkede Kavramı

Birçok kültür ve dine olduğu gibi Mecûsîlikte de ateş, toprak, su ve hava kutsal kabul edilmiştir. Farsçadaki “âteş”, Perslerde “âter/âters”, Pehlevicede “âtur/âtehş” şeklinde isimlendirilmiştir.¹²² Zerdüş, ateşi yaşamın bir sembolü, arınmanın, yaratıcıya yaklaşmanın bir aracı ve manevi dünyaya açılan bir kapı olarak görmüştür.¹²³ “Ahura Mazda'nın çocuğu” olarak nitelendirilen ateş,¹²⁴ temizlik ve paklığın sembolüdür.¹²⁵ Bu nedenle onu, “furûğ-ı Ahûra Mazda” (Ahura Mazda'nın nuru/işığı) olarak görmüşlerdir.

Pûrdavud, Yesnâ (Tahran: Esâtîr, 1380), 75-76; Pâkzâd, “Nakş-ı Moğân”, 128.

¹¹⁷ Aghathias, *The Histories*, Translated by Joseeph D. Frendo (New York: Walter De Gruyter, 1975), 60-61; Serâbi, “Moğân”, 28.

¹¹⁸ Pâkzâd, Nakş-ı Moğân, 129; Şehsuvârî, “Sâhtâr”, 150.

¹¹⁹ Ferrûh Merd-ı Behrâmân, *Madîyân-ı Hezâr Dâdistân*, çev. Said Uryân (Tahran: İntişârât-ı İlmî, 1393), 107-110; Henry Massé, *Temeddun-ı İranî*, çev. İsa Behnâm (Tahran: Bungâh-ı Tercüme, 1346), 193; Mustafa Râvendî, *Tarih-i İctimâi-yi İnan* (Tahran: Nigâh, 1383), 1/684; Zaehner, *Zertoştigerî*, 239; Pîrniyâ, *İnan*, 71; Âbâdânî, *Edyân*, 1/353; Abbas Kadiyanî, *Tarih-i Edyân ve Mezâhib Der İnan* (Tahran: Ferheng-i Mektûb, 1381), 66; Aştiyânî, *Zertoşt*, 336-339.

¹²⁰ Tenser, *Nâme*, 142-143; İbn İsfendiyâr, *Tarih-i Taberîstan*, 1/34; Christensen, *Sâsânîyân*, 150-152.

¹²¹ Christensen, *Sâsânîyân*, 151, 177-178; Meysem Şehsuvârî, “İkonografî-yi Nukûş-ı Heyvânî-yi Mohrhâ-yı Moğân-ı Dovrân-ı Sâsânî”, *Mutaleât-ı Bâstânşînâsî* 13/2 (Yaz-1400), 274. (Geniş bilgi için bkz. Veysi Turun, *Farsça Eserlere Göre İnan'ın Fethi ve Hz. Ömer*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 375-377.)

¹²² Erdeşîr Âzergoşb, *Âteş Der İnan-ı Bâstân* (Tahran: Ahter-i Şomal, 1353), 14.

¹²³ Ebû'l-Kasım Dâdver, “Mutala'a-yı Tatbikî-yi Âteşkede-hâ-yı Zertoştî ve Estevpâhâ-yı Bûdâyî”, *Nakşî Mâye* 3/6 (Kış-1389), 10.

¹²⁴ Murad Üreng, *Âteş Niyâyış* (Tahran, y.y., 1350) 13; Dâdver, “Âteşkede-hâ”, 10.

¹²⁵ Âzergoşb, *Âteş*, 45.

Onlar için ateş, “perestîş-su” yani ibadet esnasında yönlerini çevirdikleri “kıblegâh” hüviyetindedir.¹²⁶

Zerdüştîlerin ibadet yerlerine “âteşkede” ve “âteşgâh” ismi verilmiştir. Âteşkede, “âteş” ve ismi mekân olan “kede” terkiibinden oluşmuştur. İçinde ateşin yakıldığı özel bölmeye “âteşdân” denilmektedir. Âteşkede Arapça kaynaklarda “beytu’n-nâr” diye adlandırılmıştır. “Çehâr-tâkî” de denilen âteşkedeler için İslâm fetihlerinden sonra “der-mihr”, “âgyârî” gibi isimler de kullanılmıştır.¹²⁷ Âteşkedeler, ateşi muhafaza etmek ve dini ritüelleri yapmak için kare şeklinde, dört kapılı ve kubbeli yapılmıştır. Mecûsîliğe göre güneş ışığını görmemesi gereken âteşkedeler, karanlığı yeryüzünden silmenin bir aracıdır. Âteşkedelerin bitişiğinde odun, yağ ve kokuların depolanması, mobedlerin ikameti ve dini eğitim için ayrı odalar inşa edilmiştir.¹²⁸

Sâsânîler döneminde âteşkedeler çok yaygınlaşmasına rağmen üç tanesi diğerlerinden daha büyük ve önemlidir. Bunlar:

a- Âteşkede-yi Âzergoşnesb Urmiye yakınlarındaki Şîz’de bulunan bu âteşkede, Padişah ve soylu sınıflara hizmet vermekteydi. Perslerin yazdırdığı *Âvestâ*’nın iki nüshasından biri burada muhafaza edilmekteydi.¹²⁹ Büyük İskender’in istilası sırasında mabetteki kitaplar yakılmış ve din adamları öldürülmüştür.¹³⁰ Mabet “Genc-i Şâpîgân/Genc-i Şîzîgân” isminde büyük bir kütüphane,¹³¹ mahkeme salonu, eğitim salonu ve padişah için özel bir oda ihtiva etmekteydi.¹³² Âzergoşnesb âteşkedesi, Sâsânîler döneminin en önemli eğitim kurumudur. Âteşkedenin yanında külliye şeklinde birçok yapı inşa edilmiştir.¹³³ II. Şâpûr döneminde (309-379) yeniden yazılan *Âvestâ* burada yazılmıştır.¹³⁴

¹²⁶ Ūreng, *Âteş*, 6; Âzergeşsb, *Âteş*, 1-2, 41. (Pehlevicede korumak, muhafaza etmek anlamına gelen “Peresten” ifadesi Farsçada “tapmak” anlamını kazanmıştır. Dolayısıyla Mecûsîlere göre, “Âteş-perest” terimi “ateşin koruyucuları” anlamına gelmekte olup ateşe tapmakla bir ilgisi yoktur. Zerdüştîlere göre Müslümanlar nasıl namaz esnasında Ka’be’ye, Yahudi ve Hıristiyanlar Kudüs’e dönüyorlarsa, onlar da kıblegâh olarak yönlerini ışık/ateşe çevirirler. (Bkz. Azergeşb, *Âteş*, 41.)

¹²⁷ Mîlad-ı Vendâyî, “Erdeşîr Horre; Pâyitaht-ı Mezhebî-yi Sâsânîyan”, *Mîrâs-ı Ferhengî* (Kış- 1393), 14; Zulfekârî-fer, “Âteşkede”, 6. Yakup Zûlfekârî-Fer, “Berresî-yi Enâsır-ı Mî’mârî Der Âteşkede ve Mescid Der İnan-ı Bâstân ve Dovrân-ı İslâmî”, *Ulûm-ı Zîst-ı Muhîti* 1/1 (Kış-1400), 4-6.

¹²⁸ Christensen, *Sâsânîyan*, 232-233; Dâdver, “Âteşkede-hâ”, 11.

¹²⁹ *Dînkêrd*-4, 63.

¹³⁰ *Bundehişn*, 145; Taberî, *Tarih*, 1/577.

¹³¹ Âzergeşb, *Âteş*, 17.

¹³² Dâdver, “Âteşkede-hâ”, 12; Cevâdşîkârî-yi Nîrî, “Âzergoşnesb (Şehr-ı Şîz) Mecmûaî Bâ Amelkerd-ı İlmî ve Dinî”, *Mutalaat-ı İrani* 8/16 (Güz-1388), 169.

¹³³ Cevâdşîkârî, “Azergoşnesb”, 178.

¹³⁴ Christensen, *Sâsânîyan*, 207; Mîhrnâz, “İntikâl-ı Kudret”, 1.

b- Âteşkede-yi Berzîn: Horasan'ın Rîvend kentinde bulunan bu âteşkede çiftçi, zanaatkâr ve işçi gibi alt sınıflara tahsis edilmişti.¹³⁵

c- Âteşkede-yi Âzer-Horre veya Âzerferenbeğ: Fars eyaletindeki Kâryân kentinde bulunan bu âteşkede mobedâna tahsis edilmişti.¹³⁶ Sâsânîler Fars eyaletine mensup olmaları, I. Erdeşîr'in dedesi Sâsân'ın (veya babası Bâbek) buradaki Ânahitâ âteşkedesinin mobedi olması nedeniyle Âzerferenbeğ âteşkedesi büyük öneme haiz idi. Öyle ki din ve devlet işlerine ilişkin kanunlar burada yapılmaktaydı. Keza burada eğitimlerini tamamlayan mobedler diğer âteşkedelerde görevlendirilirdi.¹³⁷

Bunlara ilaveten Âzermıhr, Âzernûş, Âzerbehrâm, Âzerâyîn, Âzerhurdâd ve Âteşî Zertoşt Âteşkedeleri Sâsânî dönemi önemli âteşkedelerindendir.¹³⁸ Mecûsî metinlere göre antik dönemde Belh, Azerbaycan, Rey, Hindistan ve Yunanistan'daki beş âteşkedede *Âvestâ* muhafaza edilir ve öğretilirdi. Bunun dışında "âteşkede-hâ-yı bist û pengâne" ismiyle şöhret bulan 25 âteşkede vardı.¹³⁹ Ayrıca Sâsânî döneminde her köyde "âzerân" isminde bir âteşkede bulunmaktaydı.¹⁴⁰ Sâsânî âteşkedeleri 4/10. asra kadar İran coğrafyasında güçlü bir şekilde varlığını muhafaza etmiştir. Nitekim İslâm coğrafyacıları Fars başta olmak üzere İran coğrafyasında gördükleri âteşkedelerin çokluğu karşısında hayretlerini gizleyememişlerdir.¹⁴¹ Günümüzde sadece Fars ve Huzistan bölgesinde 66 âteşkede kalıntısı tespit edilmesi¹⁴² onların yaygınlığını göstermektedir. Sâsânî döneminde âteşkedelerin yaygınlığı hakkında bir fikir sahibi olmak için yüzlerce âteşkedenin tanıtıldığı *Perestişgâh hâ-yı Zertoştîyân* isimli kitaba bakmak yeterlidir.¹⁴³

2.2. Âteşkede ve Mobedân Bağlamında Sâsânîlerin Resmî Din Siyaseti

Sâsânî dönemi dini eğitimin karakteristiğini anlamak için, onların resmî din politikasına göz atmak gerekir. Bu başlık altında serdedilen bilgilerden anlaşılacağı üzere bu dönemde din eğitimi resmî bir hüviyet kazanmış, mabetler ve din sınıfı tamamen devletin hizmetine girmiştir.

¹³⁵ Christensen, *Sâsânîyan*, 243; Dâdver, "Âteşkede-hâ", 12.

¹³⁶ Christensen, *Sâsânîyan*, 239-241; Âzergoşb, *âteş*, 18; Dâdver, "Âteşkede-hâ", 12.

¹³⁷ Christensen, *Sâsânîyan*, 207; Seyyid Şehmerdân, *Perestişgâh-ı Zertoştîyân* (Bombey: Sâzmân-ı Cevanan-ı Zerduştî, 1336), 41; Âzergeşsb, *Âteş*, 17.

¹³⁸ Dilberi, "Yâdâver", 18.

¹³⁹ Hikmet, *Âmûzeş*, 110.

¹⁴⁰ Pîrniyâ, *İran*, 256.

¹⁴¹ Ali b. Hüseyin Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehab ve Meadinu'l-Cevher*, çev. Ebu'l-Kasım Pâyende (Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1396), 1/605; Muhammed b. Alî İbn Havkel, *Sefernâme-yi İbn Havkel*, çev. Cafer Şuâr (Tahran: Emîr Kebîr, 1366), 56; İstahrî, *Mesâlik*, 121.

¹⁴² Dâdver, "Âteşkede-hâ", 12.

¹⁴³ Şehmerdân, *Perestişgâhâ*, 8-301.

Sâsânîlerin kurucusu I. Erdeşîr-i Bâbekân (224-242), Mecûsîliği devletin resmî dini ilan ederek onu eski görkemine kavuşturmuştur.¹⁴⁴ Erdeşîr'in emriyle Hîrbedân-ı Hîrbed Tenser Âvestâ'yı yeniden yazarken,¹⁴⁵ Mobedân sınıfı Zend ve Pâzend isimli tefsir kitaplarını yazmışlardır.¹⁴⁶ O, Sâsânîlerin kontrolünde olmayan âteşkedeleri yıkarak yeni âteşkedeler tesis etmiş, buralara Mobedân tayin ederek Mecûsîliğin Ortodoks yorumu dışındaki fırkalar ile mücadelede girişmiştir.¹⁴⁷

Her Sâsânî şahı, yeni âteşkedeler inşa ederek mobedânı buralarda görevlendirmiştir.¹⁴⁸ Bu açıdan onlar, âteşkedeleri yaygınlaştırmayı ve resmî din eğitimi veren mobedânı görevlendirmeyi devletin asli görevi olarak görmüşlerdir. Ka'be-yi Zertoşt yazıtında I. Şâpûr'un (242-272), çocukları adına inşa ettirdiği âteşkedelerin isimleri sıralanmaktadır.¹⁴⁹ Geştâsb ve Enûşîrevân'ın âteşkede yaptırarak Mobedânı görevlendirdiğini belirten Taberî, âteşkedeleri inşa ettiren II. Hüsrev Pervîz'in (590-628), 12.000 hîrbed görevlendirdiğini aktarmaktadır.¹⁵⁰ Antik İran devletlerinin sikkelere sembol olarak âteşkede resmini naksetmesi,¹⁵¹ bunlara atfedilen önemi ortaya koymaktadır.

Dinker'd'te padişahlık ve dinin bir olduğu, iki kurumun birbirinden güç aldığı vurgulanmaktadır.¹⁵² Araştırmacılar, Sâsânîlerin, siyasî birliği sağlamak ve merkezi otoriteyi güçlendirmek için dinî araçsallaştırdığı noktasında hemfikirdirler.¹⁵³ Nitekim Taht-ı Cemşîd'deki taş oymalarda Sâsânî şahları Mecûsî sembollerle resmedilerek adeta "hükümdar-mobed" profili çizilmektedir.¹⁵⁴ Saltanatlarına meşruiyet katmak isteyen Sâsânî hükümdarları, Ânahitâ, Erdeşîr-Horre ve Âzergoşnesb âteşkedelerinde taç törenleri düzenlemişlerdir.¹⁵⁵

¹⁴⁴ Dâdegî, *Bundehişn*, 141.

¹⁴⁵ *Dinker'd*-4, 64.

¹⁴⁶ Mes'ûdî, *Murûc*, 1/224-225; Abdulhay b. Dahhak-ı Gerdîzî, *Zeynu'l-Ahbâr*, tsh. Abulhay Habîbî (Tahran: Dunyay-ı Kitab, 1363), 65.

¹⁴⁷ Tenser, *Nâme*, 57-68; Ali Asgar Mîrzâyî, "Kârkerd-i Siyasî, İcitmâî ve İktisâdî-yi Âteşkedehâ Der Asr-ı Sâsânî", *Pejûhüşhâ-yi Ulûm-ı Tarihî* 1/2-2 (Kış-1388), 124-125; Vendâyî, "Erdeşîr-Horre", 32, 35, 37-38.

¹⁴⁸ İhsan Yârşatır, *Tarih-i İran Ez Sulûkiyan Ta Furûpâşî-yi Sâsânîyân*, çev. Hasan Enûşe (Tahran: Emîr Kebîr, 1380) 3-2/305; Deryâyî, *Şahensâhî*, 61-62.

¹⁴⁹ Yârşatır, *Tarih-i İran*, 3-2/305; Deryâyî, *Şahensâhî*, 61; Mîrzâyî, "Kârkerd", 128; Vendâyî, "Erdeşîr-Horre", 36.

¹⁵⁰ Taberî, *Tarih*, 2/1/561, 2/102, 2/216.

¹⁵¹ Râvendî, *İran*, 1/486; Yârşatır, *Tarih-i İran*, 3-2/337.

¹⁵² *Dinker'd*-3, 1/99; Deryâyî, *Şahensâhî*, 77.

¹⁵³ Habîp Levî, *Tarih-i Camî'-i Yehûdîyân-ı İran* (Kaliforniya: Bunyâd-ı Ferhengî-yi Habîp Levî, 1997), 118; Zehra Kulîhânî, "Siyasethâ-yi Mezhebî-yi Padîşâhân-ı Sâsânî ve İnikâs-ı Ân Ber Seng-ı Berceste-hâ-yi Taht-ı Cemşîd", *Mutaleat-ı Huner-ı İslâmî* 16/37 (Bahar-1399), 7; (Bkz. Turun, İran'ın Fethi, 374-378.)

¹⁵⁴ Mîrzâyî, "Kârkerd", 124-125.

¹⁵⁵ Mîrzâyî, "Kârkerd", 129.

Kuşkusuz, Sâsânîlerin din politikasını üç dini lider şekillendirmiştir. Bunlar “Hîrbedân-ı Hîrbed” lakaplı Tenser (224-242), “Mobed-i Hormozd” ünvanlı Kertîr (242-300) ve II. Şapûr (309-379) devri “Mobed-i Mobedân” ünvanlı Âzerbâd Mıhr-Ispendân’dır. Dini metinleri tedvin/telif eden Tenser âteşkede ve mobedânı devletin hizmetine vermiştir.¹⁵⁶ Sâsânîlerin teokratik sisteminin güçlendiren Kertîr ise farklı din ve mezheplerle mücadelede başı çekmiştir.¹⁵⁷ Kertîr’in bizzat yazdırdığı kitabelerden¹⁵⁸ onun, âteşkedeleri ülke sathında yaygınlaştırdığı, münazaralar düzenleyerek sapık fırka ve dinlerle mücadele ettiği, mobedân-ı âteşkedelerde görevlendirmek suretiyle Mezdyesna dinini güçlendirdiği, muhalefet eden Mobedânı cezalandırarak tövbe ettirdiği, dinden dönen birçok kişiyi yeniden Mezdyesna dinine kazandırdığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁹ Görüldüğü üzere Kertîr döneminde mobedân ve âteşkedeler tek çatı altında birleştirilerek Mecûsîliğin resmiyeti pekiştirilmiştir.¹⁶⁰ Kertîr Kitabeleri incelendiğinde din eğitiminde âteşkede ve Mobedâna büyük bir işlev yüklendiği görülecektir.

Âzerbâd Mıhr-Ispendân döneminde ise Yunan-Hint tıp, felsefe, astronomisine ait bazı bilgiler Âvestâ’ya ilave edilerek yeniden yazılmıştır.¹⁶¹ Tarihte ilk kez Mobed-i Mobedân ünvanı alan Mıhr-Ispendân, sapkın din adamları ile münazaraya girişmiştir. O, devlet desteğiyle âteşkedeleri yaygınlaştırarak Zerdüştiliğin Ortodoks yorumunun yaygınlaştırılması için selefleri Tenser ve Kertîr’in yolundan ilerlemiştir.¹⁶²

2.3. Mecûsîlik’te Din Eğitimi

Antik İran’da din eğitimi Âvestâyî, Med, Ehameniş/Pers, Eşkânî/Part ve Sâsânî dönemi olmak üzere beş dönemde ele alınabilir. Med ve Persler döneminde din eğitimini moğlar deruhte etmişlerdir. Hatta Perslerin, Medli moğlar sayesinde Zerdüştiliği kabul ettiği,¹⁶³ şehzadelerin onlardan eğitim aldıkları ve bu iş karşılığında moğların maaş aldıkları bilinmektedir.¹⁶⁴ Selevkoslar döneminde fetrete uğrayan din eğitimi, Partlar döneminde yeniden canlanmıştır. Sâsânîler döneminde ise “Hemeg-dîn” ünvanını da alan mobedân

¹⁵⁶ Yârşatır, *Tarihi İran*, 3-2/304; Kadiyânî, *Mezâhib*, 74; Kulîhânî, “Seng-Bercestehâ”, 2.

¹⁵⁷ Mahmûdâbâdî, “Dînkêrd”, 57.

¹⁵⁸ Kertîr, Sâsânî şahları dışında kitabe yazma ayrıcalığına sahip tek kişidir. Fars eyaletindeki *Ka’be-yi Zertoşt*, *Nakş-ı Rüstem*, *Nakş-ı Recep* ve Meşhed’teki *Ketibe-yi Kertîr* kitabeleri, onun dini mücadelesini anlatan yazıtlardır.

¹⁵⁹ Wladimir Grigoroviç Lukunin, *Temeddun-i İran-ı Sâsânî*, çev. İnyetullah Rıza (Tahran: Bungâh-ı Tercüme, 1350), 113,140-147; Kelâî, “Hîşkârî”, 81; Richard Nelson Frye, *Mîras-ı Bâstânî-yi İran*, çev. Mes’ûd Receb-Niyâ (Tahran: Intişaârat-ı Ferhengî, 1377), 353.

¹⁶⁰ Yârşatır, *Tarih-i İran*, 3-2/36; Deryâyî, *Şâhensâhî*, 24.

¹⁶¹ *Dînkêrd-4*, 64; Chirstensen, *Sâsânîyan*, 207; Yârşatır, *Tarihi İran*, 3-2/306.

¹⁶² *Dînkêrd-5*, 74 (Fasl 22, Bend 4); *Dînkêrd-6*, 128; Yârşatır, *Tarih-i İran*, 3-2/316; Deryâyî, *Şâhensâhî*, 80-82;

¹⁶³ Mary Boyce, *Çekidey-i Tarih-i Kiş-ı Zertoşt*, çev. Humâyûn Sanatî-Zâde (Tahran: Alishah, 1377), 41.

¹⁶⁴ Pâkzâd, “Nakş-ı Moğan”, 131.

sınıfının riyasetinde üst seviyeye ulaşmıştır.¹⁶⁵ Sâsânîler dönemi eğitimin içeriği hakkında sınırlı bilgimiz vardır. Ancak din eğitiminin Mobedân sınıfında yer alan “Destûrân” ve “Hîrbedân” a tahsis edildiği¹⁶⁶ bilinmektedir. Zerdüştlüğe göre din eğitiminde yetkili mercii hîrbedân olduğu gibi, eğitim yöntemlerini de onların belirlemesi gerekir.¹⁶⁷ Keza her bir hîrbedin en az 100 öğrenci okutması gerekmektedir.¹⁶⁸

Mecûsîliğe göre Ahura Mazda bütün iyiliklerin kaynağı olup kötülüklerin menbâi olan Ehrîmen (Şeytan) ile çatışma halindedir. Bu nedenle bireyin Ehrîmenî güçleri uzaklaştırıp iyilikten yana tavır koyması için din eğitimi gereklidir.¹⁶⁹ Zira iyilik, ancak “bilgi” sayesinde yaygınlaşabilir.¹⁷⁰ Keza Mecûsîliğin evrensel olması,¹⁷¹ Zerdüştlüğün din eğitimi yolu ile yayılmasını zorunlu kılmaktadır. Yönetici tabakasının ülkeyi iyi idare edebilmesi bile onların dini bilgilerle donanmasına bağlanmıştır.¹⁷²

Doğruluk, adalet, fedakârlık, şükür ve cesaret gibi hasletler din eğitiminin esasları olmalıdır.¹⁷³ *Hurda Âvestâ*, Zerdüş’ten topluma faydalı olacak çocuk ihsan etmesi şeklinde dua etmesini,¹⁷⁴ *Vendîdât* ise ilim talebesinin asla geri çevrilmemesini öğütlemektedir.¹⁷⁵ *Âvestâ*’nın çocuk eğitimine tahsis edilen *Hosperem-Nesek* kitabına göre, kişi ancak din eğitimi ile üst mertebelere ulaşabilir.¹⁷⁶ Mecûsîliğe göre iyi düşünce, davranış ve sözler bilginin; kötü düşünce, söz ve davranışlar da bilgisizliğin ürünüdür. Mıhr-Ispendân da: “Çocuğun varsa okula gönder. Çünkü orada bilginin aydınlığı vardır”¹⁷⁷ demektedir. Keza her ebeveyn çocuğunu okula göndermelidir. Eğitimsizlikten dolayı günaha giren çocuğun işlediği günah ebeveynin boynunadır.¹⁷⁸

2.3.1. Mobedlerin Din Eğitimindeki Yeri

Sâsânîler döneminde hayatın her alanına müdahil olan mobedân, adeta paralel devlet kurmuşlardır.¹⁷⁹ Dinî ilimlerin yanı sıra tıp, felsefe, astronomi ve yazı alanlarında

¹⁶⁵ Hikmet, *Âmûzeş*, 38, 105-106; Cevadşîkârî, “Azergoşnesb”, 180; Eftehârî, *Terbiyet*, 28.

¹⁶⁶ Behmen Ensârî, *Sed Der Nesr ve Sed Der Bundeş* (Bombey: The Parsi Punchayet, 1909), 24, 66; Nefîsî, *Temeddun*, 39-40; *Bundeşn*, (2. Bölüm 158. Bend), 157; Pâkzâd, “Nakş-ı Moğan”, 132.

¹⁶⁷ *Dînkêrd*-4, 89.

¹⁶⁸ Şehsuvârî, “Sahtâr”, 154.

¹⁶⁹ Dâdver, “Âteşkedehâ”, 8.

¹⁷⁰ *Dînkêrd*-3, 2/121.

¹⁷¹ *Dînkêrd*-5, 80.

¹⁷² *Dînkêrd*-3, 1/13, 74.

¹⁷³ Sıddık, *Ferheng*, 53.

¹⁷⁴ Râvendî, *İran*, 1/722.

¹⁷⁵ Celîl Dûsthâh, *Âvestâ* (Tahran: Morvârîd, 1371), 2/698; *Sed Der Nesr*, 66; Sıddık, *Ferheng*, 54.

¹⁷⁶ Sıddık, *Ferheng*, 54.

¹⁷⁷ Cevadşîkârî, “Azergoşnesb”, 182.

¹⁷⁸ *Sed Der Nesr*, 37.

¹⁷⁹ Chistitensen, *Millet*, 95.

uzmanlaşmaları, onların nüfuzunu artırmıştır.¹⁸⁰ Şehzadelerin eğitimi, şah seçimi, doğum, ergenlik dönemi, küstî bağlama, arınma/günah affetme, kurban törenleri, evlenme ve cenaze merasimlerinin Mobedân tarafından icra edilmesi; kadılık görevi, ayrıca padişah ve halkın âteşkedelere yüklü miktarda bağış yapması neticesinde din sınıfı çok güçlenmiştir.¹⁸¹ Öyle ki kişinin destûrsuz (dini lider) olması dinsizlik;¹⁸² din ve dünyaya dair her şeyi Mobedândan (red) öğrenmesi, sadece kendi işi ile meşgul olması (hişkârî), dinin esas sayılmıştır.¹⁸³ Âteşkedeler de din eğitimi yolu ile devletin resmî ideolojisinin propaganda aygıtı haline gelmiştir. Sâsanîlerde “Dîvân-ı Kerdigân” isimli dini vakıflar kurumunun varlığı bile mobedân sınıfının nüfuzu hakkında bir fikir vermektedir.¹⁸⁴ Din eğitimi ve âteşkedeler tamamen Mobedânın kontrolünde idi.¹⁸⁵

Ahura Mazda, dini öğreten ilk kişi olan Keyûmers’i övmüştür.¹⁸⁶ Bundehişn’de: “Ahura Mazda’nın, bilgeliği temsil eden “Âsurvan”ın (din sınıfı) beyaz elbisesini giydiği” şeklindeki ifadeler, mobedân sınıfının konumunu göstermesi¹⁸⁷ açısından önemlidir. Hatta Ahura Mazda’nın memnuniyeti, günah bağışlama yetkisi olan ve herkesin itaat etmekle yükümlü olduğu Destûrların memnuniyetine bağlanmıştır.¹⁸⁸ Öyle ki dinin yaygınlaşması, mobedânın bilgisi üzerine bina edildiği için onlar, dinin kendisinden dâhi üstündür.¹⁸⁹ Her bireyin 15 yaşından itibaren kendisine dini bir rehber edinmesi, hayat boyu ona danışması şiddetle tavsiye edilmiştir.¹⁹⁰ Kişi, Mobedânın sözünü içtenlikle dinlemeli, tövbeleri onların huzurunda yapmalı, onları sorgulamamalı ve onlarla yakın diyalog içinde olmalıdır.¹⁹¹ Mobedân sınıfı, din üzerinde tekelleşmeyi sağlamak için bazı tedbirler de almıştır. Bu nedenle avama sadece Âvestâ yazısı öğretilmiş, Peylevice eğitim sadece Mobedân çocukları ile sınırlandırılmıştır. Mobedler din eğitimi karşılığında ücret aldıkları gibi, günah itirafında bulunanlardan da günahın derecesine göre, sekiz farklı tarifeden ücret tahsil etmişlerdir.¹⁹²

¹⁸⁰ Chiristensen, *Sâsânîyan*, 142-145; Hikmet, *Âmûzeş*, 93; Kelaî, “Hişkârî”, 76.

¹⁸¹ *Dînkard-3*, 2/244; Kristensen, *Millet*, 95; Nefisi, *Temeddun*, 39-40; Yârşatır, *Tarih-i İran*, 3/335; Kadiyânî, *Mezâhib*, 97; Pâkzâd, *Nakş-ı Moğan*, 132.

¹⁸² *Dînkard-5*, 46 (Fasl 9 Bend, 5).

¹⁸³ *Dînkard-5*, 54 (Fasl 13, 1-11. Bentler).

¹⁸⁴ Boyce, *Kiş*, 222; Lukunin, *İran-ı Sâsânî*, 112; *Madiyân-ı Hezar Dâdistân*, 177-179.

¹⁸⁵ Yârşatır, *Tarih-i İran*, 328, 335.

¹⁸⁶ Dusthah, *Âvestâ*, (*Yeşthâ*) 1/423.

¹⁸⁷ *Bundehişn*, 47.

¹⁸⁸ *Sed Der Nesr*, 23.

¹⁸⁹ *Dînkard-3*, 1/32.

¹⁹⁰ *Sed Der Nesr*, 22-23, 60.

¹⁹¹ *Sed Der Nesr*, 34,66.

¹⁹² *Sed Dern Nesr*, 66-77.

Mecûsîlik, din eğitiminde ebeveynlere büyük sorumluluk yüklemiştir. İlk eğitimini ailede alan çocuk, 7-8 yaşlarında bir mobedâna teslim edilmekteydi.¹⁹³ 8-15 yaşlarında, din eğitimine âteşkedelerde devam edilmiştir.¹⁹⁴ Anne-babalar çocuğu “debiristan”a göndermek zorundadır. Zira onlar, ancak helal-haramı (şayest-nâşayest) öğrettikten sonra sorumluluktan kurtulabilir. Aksi takdirde çocukların işleyeceği günah, ebeveyne yüklenmektedir.¹⁹⁵ Sekiz yaşına kadar çocuğun sorumluluğu olmamakla beraber, beş yaşından itibaren çocuk günahlardan haberdar edilmelidir. 8-15 yaş arasında çocuğa dini bilgiler verilmelidir.¹⁹⁶ 15 yaşından itibaren her çocuk, bir dini mürşit edinmelidir.¹⁹⁷ Alt sınıflara mensup kadınların eğitimi evde gerçekleşirken, soylu kadınlar 7 yaşından sonra debistanda eğitime devam etmişlerdir.¹⁹⁸

Mecûsîlik’te din eğitimcisinde birtakım şartlar aranmaktadır. Din eğitimi, yaşantısı ile örnek olması gereken Mobedân sınıfının asli görevleri arasındadır. Mobedân iyi dini yaymak,¹⁹⁹ dini korumak, insanları iyi ve güzel olandan haberdar etmek durumundadır.²⁰⁰ Hatta din eğitimi, “günahsız olan” mobedlerin en önemli beş görevinden biridir.²⁰¹ Keza onlar, şer’î soruları cevaplandırmak, dini öğretileri korumak ve sapkın din adamlarının fikirleriyle mücadele ederek onları hakikate yönlendirmekle görevlendirilmişlerdir.²⁰² Mobedân bilgilerini başkalarıyla paylaşmalı,²⁰³ cahilleri eğitmelidir.²⁰⁴ Mobed, ancak münzevi ve ilkeli yaşamı ile insanları hak yola sevk edebilir. Hatta eylem ve söylemleri çelişen kişi din adamı olarak nitelendirilmez. Her mobedin Âvestâ’yı koruması, Yeştleri ezberlemesi ve Zendlere kulak vermesi gerekir.²⁰⁵ Zerdüş, her şeyden önce bir ahlak öğretmenidir.²⁰⁶ “Ey bilginin peşinde koşanlar! Daha önce duymadığımız mesajları size öğreteceğim...” diyen Zerdüş, “kötü öğretmenin, sözün etkisini ortadan kaldırdığını...”²⁰⁷

¹⁹³ Eftehârî, *Terbiyet*, 15.

¹⁹⁴ Hikmet, *Âmûze*, 121.

¹⁹⁵ *Sed Der Nesr*, 37.

¹⁹⁶ *Dinker*-3, 2/229; *Sed Der Bundehuşn*, 154-155.

¹⁹⁷ *Sed Der Bundehuşn*, 22-23; 156.

¹⁹⁸ *Sed Der Nesr*, 24; Chirstensen, *Sâsânîyân*, 106; Sıddık, *Ferhgeng*, 58. Râvendî, *İran*, 1/723 Sıddık, *Ferhgeng*, 61; Arhur Chirstensen, “Tâlim, Terbiyet ve Malumat Der Asr-ı Sâsânîyan”, *Tâlim ve Terbiyet* 5/9-1 (Yaz- 1314), 453-454.

¹⁹⁹ *Dusthah*, *Âvestâ* (Hurdad-Yeşt 9. Bend), 1/295; *Dînşâh-ı İranî*, *Ahlâk-ı İran-ı Bâstân* (Tahran: Rastî, 1334), 44.

²⁰⁰ *Mînû-yı Hired* (Tahran: Bunyâd-ı Ferheng-ı İran, 1354), 48.

²⁰¹ *Veziđegihâ-yı Zâdsiperem* (Tahran: Pejûhşgâh-ı Ulûm, 1385), 73.

²⁰² *Deryâyî*, *Şâhenşâhî*, 90.

²⁰³ *Dînşâh*, *Ahlak*, 46.

²⁰⁴ *Minû-yı Hired*, 70.

²⁰⁵ *Deryâyî*, *Şâhenşâhî*, 92.

²⁰⁶ *Erdeşîr-i Horşidiyân*, *Cehanbînî-yi Eşo Zertoşt* (Tahran: Feroher, 1381), 71.

²⁰⁷ *Hoseynî Dehşîrî*, “Âyîni Zertoş ve Delâlethâ-yı Terbiyetî-yi Ân”, *Pejûhşnâme-yi Mebânî-yi Talim ve Terbiyet* 2/1 (Bahar-1391), 141.

belirterek “teori-pratik uyumuna” dikkat çekmiştir. Mobedler ancak yalanı ortadan kaldırmak suretiyle en üst mertebeye ulaşabilirler.²⁰⁸ Sade yaşamı ilke edinmesi gereken Mobedân,²⁰⁹ dini içselleştirdiği ve mesajlarını yaydığı oranda ahirette erken kurtuluşa erecektir.²¹⁰

İslâmî dönemde mobedân, “bed-dîn” (sapkınlar) ile mücadele etmek ve “bîh-dîn”e (Mecûsî) yol göstermek üzere birçok kitap telif etmişlerdir. Kitapların isim ve içeriklerine baktığımızda hicri ilk beş asırda da Mobedânın din eğitimi ile Mecûsî toplumun dağılmasının önüne geçmeye çalıştığı görülecektir.²¹¹ Dolayısıyla İslâmî fetihlerden sonra da mobedân din eğitimi, din işleri ve kültürel geleneklerin taşıyıcıları olarak öne çıkmışlardır.²¹²

2.3.2. Âteşkedelerin Din Eğitimindeki Yeri

Cemşîd’e “Hîrbedistan” adlı dinî okul kurmasını emreden Ahura Mazda, okul yapmayı ibadet saymıştır.²¹³ Din eğitimi mobedlerin evinde ve her Mecûsînin günde üç kez uğraması gereken âteşkedelerde verilmekteydi.²¹⁴ Her birinde en az iki mobedin görevlendirildiği âteşkedelerin²¹⁵ içinde dini eğitim işi için özel bir bölme yapılmıştı. Zamanla “eğitim sınıfları” olarak adlandırabileceğimiz mekânlar içinde dini kütüphaneler de oluşmaya başlamıştır.²¹⁶ Aile içinde başlayan eğitim, âteşkedelerde devam ederdi. Bununla beraber bütün âteşkedelerde eğitim için özel bir odanın bulunmadığı da bilinmektedir. Zamanla âteşkedelerin çevresinde “Hîrbedistan”, “Fehengistan” ve “debistan” isimli eğitim kurumları da oluşmaya başlamıştır. Şehzadelerin din eğitimi ise saraylarda verilmekteydi.²¹⁷ Esasen camilerin Müslümanlar için ifade ettiği anlam ile âteşkedelerin Mecûsîler için ifade ettiği anlam aynıdır. Hatta Müslümanların İran’dan kovulacağı kehanetinde bulunan Mecûsî metnine göre Mecûsîlerin yapacağı ilk iş Mescitleri yıkarak yerine âteşkedeleri inşa etmek olacaktır.²¹⁸

²⁰⁸ *Dînkêrd-3*, 1/122.

²⁰⁹ Hikmet, *Âmûzeş*, 105.

²¹⁰ *Dînkêrd-3*, 1/95.

²¹¹ Mecûsî kitap ve içerikleri için bkz. Turun, *İran’ın Fethi*, 403-405.

²¹² Rıza Şecerî, “Erziyâbî-yi Nakş-ı Mobedân Der Hıfz ve İhyâ-yı Mîras-ı İranî Der Kurûn-ı Nohostîni İslâmî”, *Tarihname-yi İran* 5/10 (Bahar-Yaz 1394), 85.

²¹³ Cevadşıkârî, “Azergoşnesb”, 180-181.

²¹⁴ Deryâyî, *Şâhenşâhî*, 92; Râvendî, *İran*, 1/486; Eftehârî, *Terbiyet*, 14.

²¹⁵ Chiristensen, *Millet*, 97.

²¹⁶ Âzergoşsb, *Âteş*, 16.

²¹⁷ Deryâyî, *Şâhenşâhî*, 69-71; Şehzâd Şah-Hesenî, “Berresî-yi Seyr-i Tarihî-yi Tâlim ve Terbiyet-i İran”, *Amûzeş Pejûhî* 17 (Bahar-1398), 3; Sıddık, *Ferheng*, 56; Boyce, *Kiç*, 217.

²¹⁸ Deryâyî, *Şâhenşâhî*, 95; Behmen Ensârî, *Çekâme-yi Berâmeden-i Key Behrâm-ı Vercâvend* (Tahran: y.y., 1391), 2.

3. İslâmîyet ve Mecûsîlik'teki Din Eğitiminin Mukayesesi

İslâmî eğitimin en önemli özelliği, uygulamak üzere öğrenmektir. Hz. Peygamber Sahabeye, uygulamayacakları bilgileri öğrenmekten kaçınmalarını tavsiye etmiştir.²¹⁹ Sahabe ve Tabiîn nesli de Kur'an'ı anlayarak öğrenmeye ve yaşamaya odaklanmıştır. Nitekim onların 10 ayeti ezberleyip hayatlarına geçirmeden sonraki ayetlere geçmedikleri aktarılmaktadır.²²⁰ Übey b. Ka'b gibi bir kurrâ bile, Kur'an'ı 8 günden önce hatmetmeyi doğru bulmamıştır.²²¹ Kuran'ı öğrenmeyi ve anlamayı teşvik eden Hz. Ömer, Irak'ta Kur'an'ı ezberleyen birine maaş bağlamıştır. Ancak bir yıl içinde sadece bir kabileden 700 kişinin Kur'an'ı ezberlemesi üzerine onların Kur'an'ı anlamadan ezberlemelerinden korktuğundan onlara maaş bağlamamıştır.²²²

İslâmî eğitimde uzmanlaşma vardır. Nitekim on üç Sahabenin daha Hz. Peygamber döneminde fetva vermeye başlaması,²²³ Hz. Peygamber'in Kur'an öğrenimi için özellikle beş Sahabeyi tavsiye etmesi bunu göstermektedir.²²⁴ Bazı Sahabe Tefsir dalında öne çıkarken,²²⁵ kimisi Fıkıh,²²⁶ bazısı da Hadis²²⁷ alanında öne çıkmıştır. Hatta bazen bizzat Sahabe ve Tabiîn, ilim talebelerini alanında uzmanlaşan akranlarına yönlendirmişlerdir.²²⁸

Müderrisler, ders verme karşılığında herhangi bir ücret almamışlardır.²²⁹ Örnek olması açısından Abdullâh b. el-Hâris el-Hâşimî²³⁰ Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî,²³¹ ve Hasan el-Basrî²³² gibi ücretsiz tedrisat yapan hocalara işaret edilebilir. Kimi âlimler ticaretle uğraşmış, bazısı kitap veya mushaf istinsah ederek geçinmiş,²³³ kimisi de farklı işlerde çalışmıştır. Öğrenci ve müderrisler farklı yaş gurupları ve sosyal tabakalara mensup

²¹⁹ Davud ilhâmî, "Tarihçe-yi Âmûzeş-ı İslâmî", *Peyâm-ı Hovze* 22 (Kış-1387), 1.

²²⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/172.

²²¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/500.

²²² Süleyman b. Halef el-Bâcî, *el-Muntakâ Şerhu Muvatta* (Kahire: Matbaatu's-Saade, 1332), 1/349; Şakir Gözütok, "Hz. Ömer Döneminde Eğitim-Öğretim, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/50 (Yaz-2017), 943.

²²³ Kettânî, *Nizâm*, 1/112-113.

²²⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/352; Zehebî, *Siyer*, 1/395; İbnu'l-Esîr, *Üsd*, 1/168.

²²⁵ Emin, *Fecru'l-İslâm*, 150, 202.

²²⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/373, 379; İbnu'l-Esîr, *Üsd*, 1/168, 2/346; Zehebî, *Siyer*, 2/389.

²²⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/373, 379 (Örneğin; İbn Ömer'in akranları, onun Hadiste iyi olmasına rağmen, fıkhıta iyi olmadığını belirtmişlerdir.)

²²⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/359; 2/384.

²²⁹ Beyhâkî, *Sünen*, 6/210; Süyûtî, *İtkân*, 1/356; Söylemez, "Öğretim", 59-60; İlhamî, "Âmûzeş", 3.

²³⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/305.

²³¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/301.

²³² İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/177.

²³³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/256; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/139.

olabiliyordu.²³⁴ Bir ders halkasındaki öğrenci farklı bir halkada muallim olabiliyordu. Ders zamanları müderrisin boş zamanlarına göre ayarlanmıştır. Çünkü müderris maaş almadığından aynı zamanda maişetini de karşılamak zorundaydı.²³⁵ Ders halkalarına aktif katılan müdavim öğrenciler olduğu gibi, halktan dinleyiciler de katılabilmekteydi.²³⁶

Kıraat, Tefsir, Hadis ve Fıkıh ilimlerinin öğretildiği bu dönemde eğitim metodu olarak ezber, rivayet, simâ' ve imlâ yöntemleri kullanılmıştır.²³⁷ Mecûsî din eğitimi geleneği ise şifahi öğrenime dayalı idi.²³⁸ Bu nedenle "Âvestâ'yı ezber bilen" destûrlar övülmektedir.²³⁹ Din dili Âvestâca olduğundan mobedler de dini metinleri çok az anlamaktaydı. Bu metinler Sâsânîler döneminde Pehleviceye tercüme edilmesine rağmen,²⁴⁰ Pehlevice yazısı sadece Mobedân sınıfına öğretilmekteydi. Bu yönüyle İslâmî eğitimden ayrılmaktadır. Esasen İslâmiyet ve Mecûsîlik "anlama" ve "uygulamaya" büyük önem vermesine rağmen, Sâsânîler döneminde devletin kontrolüne giren din eğitimi ezbere dayalı şekilsel bir hüviyet kazanmıştır.

Söz konusu dönemde tedrisatın Kuran ve Sünnetle uyumlu olmasına dikkat edilmiştir. Yarı-resmi bir mecrada ilerleyen Hz. Ömer dönemi hariç tutulacak olursa araştırmaya konu edilen dönemde İslâmî eğitim sivil bir karakter arz etmiştir. Devletin meşit ve ulemâ üzerindeki kontrolü çok gevşek iken; Sâsânîlerde âteşkedeler ve Mobedân sınıfı tamamen devletin kontrolüne girmiştir. Ulemâ, din eğitimi karşılığında devletten maaş almazken, Mobedân maaş almıştır. Mecûsîlerde Mobedân sınıfına mensup olmayanlar 15-20 yaşından sonra din eğitimine devam edemezken, Müslümanlarda herhangi bir yaş veya sınıf sınırlaması olmamıştır. Din eğitiminde Camiler büyük bir rol oynamıştır. Bu yönüyle âteşkedelerin önemli rol oynadığı Mecûsî din eğitimi sistemine benzemektedir. Keza din eğitiminde ulemâ ve Mobedân büyük bir rol oynamıştır.

Eğitimde Âvestâ ve *Dinkerd* gibi kitapların okutulduğu Mecûsîlikte²⁴¹ de İslâmiyet'teki gibi ilim-iman-amel birlikteliği önemlidir.²⁴² Eğitimin nihaî hedefi Ahura Mazda'yı memnun ederek onun emir ve yasaklarını uygulamayı sağlamaktır.²⁴³ Mecûsîliğe göre din eğitimi

²³⁴ İlhâmî, "Âmûzeş, 1.

²³⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/376; Söylemez, "Öğretim", 59-60.

²³⁶ Akçay, *Emevîler*, 41-42.

²³⁷ Sümeyye Beyâtî, "Ferâyend-ı Tedvîn ve Âmûzeş-ı Mearif-ı İslâmî Der Sadr-ı İslâm", *Pejûhiş Der Âmuzeş-ı İslâmî 2/2* (Kış-1401), 73.

²³⁸ İrevânî "Âmûzeş ve Perveriş", 7; Âbâdânî, *Edyân*, 1/416 (Hıristiyanlığa geçen bir mobede, yeni dinin öğretileri yazılı olarak verilince şaşkınlığını gizleyememesi, Mecûsî din eğitiminde yazılı materyalin az kullanıldığını göstermektedir. Bkz. Masse, *Temeddun*, 187-189).

²³⁹ *Sed Der Nesr*, 24.

²⁴⁰ Âbâdânî, *Edyân*, 1/448.

²⁴¹ Asgar Mahmûdâbâdî, "Dinkerd ve Nigâh-ı Müerrihân-ı İslâmî Be Ân", *Mecelle-yi Pejûhiş-yi Dânişkede-yi Ulûm-ı İnsanî 2/44-45* (Bahar-1385), 551-569.

²⁴² Rüstemî-Neseb, "Zertoşt", 71; Dehşîrî, "Âyîn", 141.

²⁴³ Rüstemî-Neseb, "Zertoşt", 67.

“eşâ/eşe”²⁴⁴ çerçevesinde şekillenmelidir. Kâmil insan, Ahura Mazda’ya yakın olan, (...) ve başkalarına dini öğretenlerdir.²⁴⁵ Kişinin hakikate ulaşması için Mecûsîliği öğrenmesi gerekir. Çünkü akıl ancak o zaman harekete geçmektedir.²⁴⁶ Sâsânî döneminde ise mobedânın, devletin politik tercihleriyle uyumlu bireyler yetiştirmeye odaklandığı görülmektedir. Padişahlığın vebhî olduğu, hükümdarın Ahura Mazda’nın temsilcisi olduğu ve onun iradesi doğrultusunda ülkeyi yönettiği, dolayısıyla mutlak itaat edilmesi gerektiği düşüncesi aşılmıştır.²⁴⁷

Sonuç

Hz. Muhammed (as) döneminde Mescid-i Nebevî’de başlayan İslâmî eğitim, Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler döneminde vilayet camilerindeki ders halkalarında devam etmiştir. Fethedilen bütün beldelerde ilk iş olarak camiler inşa edilerek ulemanın tedrisatına ortam hazırlanmıştır. İlk asırlarda İslâmî eğitimin en önemli kurumları olan mescitler, İslâmiyet’in yayılmasında da büyük bir rol oynamıştır. İslâmiyet’teki ilk öğretmen Hz. Muhammed (as)’dır. Sahabe, Tabiîn ve Tebeu’t-Tabiîn neslinden bazı seçkin simalar hicrî birinci asırda din eğitimini gönüllüce üstlenmişlerdir. Din eğitimi belli bir etnik veya sosyal zümreye tahsis edilmemiştir. Bazı öğretmenlere maaş bağlandığı Hz. Ömer dönemi hariç tutulursa söz konusu dönemde İslâmî eğitim sivil bir mecrada ilerlediğinden devlet, totaliter bir kontrol mekanizması sergilememiştir. Müslüman öğretmen ve öğrenciler farklı sosyal sınıf ve yaş gruplarına mensup olduğu gibi eğitim faaliyetleri de ücretsiz yürütülmüştür. Eğitim politikalarının, mihver konumundaki Kur’an ve Sünnet ile uyumlu olmasına dikkat edilmiş, bilgi-amel örtüşmesi ön plana çıkarılmıştır.

Sade yaşam biçimi ile güzel ahlâkî tutum ve davranışları ön plana çıkaran Mecûsî kutsal metinleri, yeryüzünde iyilikleri hükümferma edebilmek ve Ehrîmenî güçleri ortadan kaldırmak için din eğitimine büyük önem vermiştir. Mecûsîlikteki sınıf sistemi anlayışı, din eğitimini sadece Menûcehr’in soyundan gelen mobedâna tahsis etmiştir. Âteşkedeler Zerdüştiliğin en önemli din eğitimi kurumlarıdır. Dinin resmiyet kazandığı Sâsânîler döneminde âteşkedelere ek olarak Hirbedistân, Debistân ve Ferhengistân adlı okullarda da din eğitimi verilmiştir. Sâsânîler Mecûsîliğin Ortodoks yorumunu (Sâsânî İlahiyatı) benimsemeyen bütün âteşkedeleri yıkarak yerine yenilerini inşa ettirmiş, muhalif mobedânı tövbe ettirmek veya ortadan kaldırmak suretiyle sindirmiştir. Sâsânî hükümdarları inşa ettikleri âteşkedelere mobedânı tayin etmek suretiyle resmî din anlayışını ülke sathına yaymışlardır. Tenser, Kertîr ve Âzerbâd Mıhr-İspendân adlı mobed-i mobedânlar, resmî din eğitimini meşrulaştıran ve yasalılaştıran kişilerdir. Mobedân, din eğitimi hizmetine karşılık devlet ve vakıflardan ücret almıştır. Esasen Mecûsî metinleri

²⁴⁴ “Eşe” ilkesi: İyi/doğru düşünce, söz ve eylemi ifade etmektedir.

²⁴⁵ Dehşîrî, “Âyîn”, 131-134.

²⁴⁶ Dehşîrî “Âyîn”, 140.

²⁴⁷ Şah-Hesenî, “Tarih-i Tâlim”, 7; Sıddık, *Ferheng*, 72.

teori-pratik uyumunu çok önemsemişlerdir. Ancak Sâsânîler döneminde din eğitimi halkın anlamadığı Âvestâca ile yapıldığından Ahura Mazda'nın muradından çok devletin resmî anlayışı öncelenmiştir. Din ve devletin kader birliği yaptığı bu dönemde, Mobedân devletin himayesini kazanırken, hükümdarlar da bu sayede meşruiyet kazanmışlardır.

Kaynakça | References

- Aghathias, *The Histories*. Translated by Joseeph D. Frendo. New York: Walter De Gruyter, 1975.
- Akçay, Tuba. *Din Eğitimi Perspektifiyle Emevîler Dönemi Eğitim Öğretim Anlayışı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Akşit, Muhammet Emin. *Hız Ömer Döneminde Eğitim ve Öğretim*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Akyürek, Yakup. *Siyer Edebiyatı: Endülüs*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2023.
- Ali, Cevâd. *el-Mufassal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm*. Beyrût: Daru's-Sâkî, 2001.
- Askalanî, Ahmed b. Ali. *el-İsâbe fi Temiyizi's-Sahabe*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrût: Daru'l-Cîl, 1991.
- Âzergoşsb, Erdeşîr. *Âteş Der İran-ı Bâstân*. Tahran: Ahter-i Şomal, 1353.
- Bakır, Mustafa. "Suffe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/321-324 Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Bel'amî, Muhammed b. Muhammed. *Tarih-i Bel'amî*. tsh. Muhammed Takî. Tahran: Zuvvâr, 1375.
- Bâcî, Süleyman b. Halef. *el-Muntakâ Şerhu Muvatta*. Kahire: Matbaatu's-Saade, 1332.
- Behrâmân, Ferrûh Merd. *Madyân-ı Hezâr Dâdistân*. çev. Said Uryân. Tahran: İntişârât-ı İlmî, 1393.
- Beyâtî, Sümeyye. "Ferâyend-ı Tedvîn ve Âmuzeş-ı Meârif-i İslâmî Der Sadr-ı İslâm". *Pejûhîş Der Âmuzeş-ı İslâmî 2/2* (Kış-1401), 68-80.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahya. *Futûhu'l-Buldân*. Beyrût: Mektebetu'l-Hilâl, 1988.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkadir. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Boyce, Mary. *Çekidey-i Tarih-i Kîş-ı Zertoş*. Çev. Humâyûn Sanatî-Zâde. Tahran: Alishah, 1377.
- Ceylan, Tuncay. *Cahiliye Dönemi Eğitim Anlayışı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Christensen, Arthur. *İran Der Zaman-ı Sâsânîyân*. çev. Reşîd Yasmî. Tahran: Dunyâ-yı Kitap, 1368.
- Çelikkaya, Hasan. "Eğitimin Anlamları ve Farklı Açılardan Görünüşü". *M. Ü. Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi Dergisi* 3 (Güz 1991), 73-85.
- Çetin, M. Nihad. "Arap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/321-324. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Dâdegî, Ferenbeğ. *Bundeşn*. çev. Mihrdâd Behâr. Tahran: Tûs, 1395.
- Dehşîrî, Hoseynî. "Âyîni Zertoş ve Delâlethâ-yı Terbiyetî-yi Ân". *Pejûhîşnâme-yi Mebânî-yi Talim ve Terbiyet 2/1* (Bahar 1391), 127-146.
- Deryâyî, Türec. *Şâhenşâhî-yi Sâsânî*. çev. Murtaza Sabıkfer. Tahran: Kafanûs, 1383.
- Dilberî, Şehrbânû. "Âteşgedehâ-yı Rûşen Yâdâver-ı Tesâmuh-ı İslam ve Muselmânân bâ Ehl-ı

- Kitâb”. *Tarih Der Âtme-yi Pejûhîş* 10 (Yaz-1384), 15-26.
- Dûsthâh, Celîl. *Âvestâ*. 2 Cilt. Tahran: Morvârîd, 1371.
- Emin, Ahmed. *Fecru'l-İslâm*. Beyrût: Daru Kitabi'l-Arabî, 1969.
- Eftehârî, Bîjen. *Çeşm-endâz-ı Terbiyet Der İran-ı Pîş Ez İslâm*. Tahran: İttihâdiye, 1315.
- Ensârî, Behmen. *Sed Der Nesr ve Sed Der Bundehiş*. Bombay: The Parsi Punchayet, 1909.
- Ferrûhzâdân, Âzerferenbeğ. *Dînkerd-3*. çev. Feridûn Fazilet. Tahran: Çaphâne-yi Hâtem, 1381.
- Frye, Richard Nelson. *Mîras-ı Bâstânî-yi İran*. çev. Mes'ûd Receb-Niyâ. Tahran: İntişarât-ı Ferhengî, 1377.
- Furûşânî, Nimetullah. “Revend-i Tarihi-yi Âmûzeş Ez Sadr-ı İslâm Ta Pâyân-ı Emevîyân”. *Tulû'ı Nûr* 1 (Bahar-1381), 1-12.
- Gerdzî, Abdulhay b. Dahhak. *Zeynu'l-Ahbâr*. tsh. Abulhay Habîbî. Tahran: Dunyâ-yı Kitâb, 1363.
- Gözütok, Şakir. “Resulullah (s.a.s.) Döneminde İlköğretim Kurumları ve İşlevleri”. *Dini Araştırmalar* 1/2 (Eylül-Aralık 1998), 166-198.
- Gözütok, Şakir. “Hz. Ömer Döneminde Eğitim Öğretim”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/50 (Yaz-2017), 941-951.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1993.
- Pâkzâd, Hâniye. “Berres-i-yi Nakş-ı Moğan Der Âyîn ve Tarih-ı İran”. *Marifet-i Edyân* 9/2-34 (Bahar-1397), 127-142.
- Hikmet, Alırıza. *Amûzeş ve Perverîş Der İran-ı Bâstân*. Tahran: Müesseseyi Tahkikat ve Bernâmerîzî-yi İlmî ve Âmûzeşî, 1350.
- Horsîdiyân, Erdeşîr. *Cehanbînî-yi Eşo Zertoşt*. Tahran: Feroher, 1381.
- Hûbnazar, Hasan. *Tarih-i Şîrâz*. Tahran: Suhen, 1380.
- İşikdoğan, Davut- Adem Korukçu. “Geçmişten Günümüze Eğitim Yeri Olarak Cami-Mescit”. *SBARD* 13/26 (Güz-2015), 125-141.
- İbn Abdilberr, Yusuf b. Abdullah en-Nemerî. *el-İstiâb fi ma'rifeti'l-Ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1992.
- İbnu'l-Esîr, Alî b. Muhammed eş-Şeybânî. *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-şahâbe*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'iz-zamân*. Beyrût: Dâru Sadır. 1994.
- İbn İsfendiyâr, Bahâu'd-Dîn Muhammed. *Tarih-i Taberistan*. tsh. İkbâl Âştîyânî. 2 Cilt. Tahran: Kelâle-yi Hâver, 2007.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen*. thk. Muhammed Fuad. Beyrût: el-Mektebetu'l-İlmiyye, ts.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd ez-Zuhrî. *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru's-Sadr, 1968.
- İlhâmî, Davud. “Tarihçe-yi Âmûzeş-ı İslâmî”. *Peyâm-ı Hovze* 22 (Kış-1387), 1-25.
- İranî, Dînşâh. *Ahlâk-ı İran-ı Bâstân*. Tahran: Rastî, 1334.
- İstahrî, İbrâhîm b. Muhammed. *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*. tsh. İrec Efşâr. Tahran: Bunyâd-ı

- Tercüme, 1340.
- Kadiyanî, Abbas. *Tarih-i Edyan ve Mezâhib Der İran*. Tahran: Ferheng-i Mektûb, 1381.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Alî. *Şubhu'l-aşâ fi şinâ'ati'l-inşâ'*. Kahire: Matbatu'l-Emirîyye, 1914.
- Kelâî, Ekber Şâmîyân. "Hişkârîhâ-yı Mobedân Der Şahname". *Zebân ve Edebiyat-ı Fârsî* 18/59 (Güz-1389), 59-89.
- Kelpetin, Mahmut. *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*. İstanbul: Kuramer, 2017.
- Kettânî, Muhammed Abdulhayy. *Nizâmu Hukumetu'n-Nebeviyye*. 2 Cilt. Beyrût: Dârul Erkam, ts.
- Köksal, M. Asım. "Dârülerkam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/520-521. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Koç, Ahmet. "Hz. Peygamber'in (S.A.V.) Bir Eğitim-Öğretim Uygulaması Olarak Sözlerini Ayetlerle Delillendirmesi". *İslâmî İlimler Dergisi* 15-15/1 (Mart 2020), 115-138.
- Kumî, Hasan b. Muhammed. *Tarih-i Kum*. tsh. Cemalu'd-Dîn Tahranî. Tahran: İntişârât-ı Tûs, 1361.
- Kur'an Yolu Meal-Tefsir*. çev. Hayreddin Karaman. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Kuşeyrî, Müslim b. el-Haccâc. *Sahih*. thk. Muhammed Fuad. Beyrût: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1991), "ilim", 1478.
- Kutsal Kitap (Eski ve Yeni Anlaşma)*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2001.
- Levî, Habip. *Tarih-i Camî'-i Yehûdîyân-ı İran*. Kaliforniya: Bunyâd-ı Ferhengî-yi Habip Levî, 1997.
- Lukunin, Wladimir Grigoroviç. *Temeddun-i İran-ı Sâsânî*. çev. İnâyetullah Rıza. Tahran: Bungâh-ı Tercüme, 1350.
- Massé, Henry. *Temeddun-ı İranî*. çev. İsa Behnâm. Tahran: Bungâh-ı Tercüme, 1346.
- Mes'ûdî. Ali b. Hüseyin. *Murûcu'z-Zehab ve Meadinu'l-Cevher*. çev. Ebu'l-Kasım Pâyende. 2 Cilt. Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1396.
- Mînû-yı Hired*. Tahran: Bunyâd-ı Ferheng-ı İran, 1354.
- Mîrzâyî, Keyûmers. "Berresî-yi Revâbit-ı Siyasî-yi Sâsânîyân ve İmâret-i Arabî-yi Hîre". *Tarih Der Âyine-yi Pejûhiş* 8/3 (Kış 1390), 87-108.
- Mîrzâyî, Ali Asgar. "Berresî-yi Ferâyend-i Şekilgîrî-yi Silsile Meâatib-i Rûhâniyet Der Asr-ı Sâsânî". *Faslnâme-yi İlmî-Pejuhişiy-i Tarih-i İslâm* 22/23/99, 141-162.
- "Kârkerd-i Siyasî, İcitmâî ve İktisâdî-yi Âteşkedehâ Der Asr-ı Sâsânî". *Pejûhişhâ-yı Ulûm-ı Tarihî* 1/2-2 (Kış 1388), 123-137.
- Moayeri, Hayedeh. *Moğân Der Târih-i Bâstân*. Tahran: Pejûhişgâh-ı Ulûm-ı İnsanî, 1381.
- Moulton, James Hope. *Early Zoroastrianism*. London: Konstale Company, 1926.
- Narşahî, Muhammed b. Cafer. *Tarih-i Buhârâ*. Tahran: Çapane-yi Saadet, ts.
- Nişâbûrî, Muhammed b. Abdillâh. *Tarih-i Nişâbûr*. Tahran: Merkez-i Tahkikat-ı İslâmî, 1375.
- Nîrî, Cevâdsîkârî. "Âzergoşneb (Şehr-i Şîz) Mecmûaî Bâ Amelkerd-i İlmî ve Dinî". *Mutalaât-ı İranî*. 8/16 (Güz 1388), 169-197.
- Nedîm, Muhammed b. İshak. *Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019.
- Nefîsî, Said. *Tarih-i Temeddün-i İran-ı Sâsânî*. Tahran: Esâtîr, 1384.
- Palabıyık, Hanefî. "Cahiliye Dönemi ve İslâm'ın İlk Yıllarında Okuma-Yazma Faaliyetleri".

- Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 27 (Haziran 2007), 31-68.
- Pîrniyâ, Hasan. *Tarih-i İran Kabl Ez İslâm*. Tahran: Pârmîs, 1389.
- Pûrdavut, İbrahim. *Ferheng-i İran-ı Bâstân*. Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları, 2535.
- Yesnâ. Tahran: Esâtîr, 1380.
- Gâtâhâ Evistâ. Tahran: Nıgâh, 1394.
- Rüstemî-Neseb, Ali. “Zertoşt ve Terbiyet”. *Merkez-i Tahkikâtı Ferheng ve Zebanhâ-yı İran Danuşgâhı Ba Huner-i Kirman 2/4* (Güz 1382), 61-76.
- Sarıçam, İbrahim. *H. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2002.
- Sehâvî, Şemseddin. *Rüçhânü'l-kiffe*. thk. Meşhûr b. Hasan. Riyad: Dâru's-Selef, 1995.
- Serâbî, Ferahnâz Hoseynî- Rûzbih Zerrînkûb. “Moğân Der Rûzgâr-ı Ehâmenîşîyân Ber Esâs-ı Mutûn-ı Klasik ve Elvâh-ı Bârû-yı Taht-ı Cemşîd”. *Pejûhîşnâme-yi Encümen-i İranî-yi Tarih 7/27* (Bahar 1395), 25-43.
- Sıddık, İsa. *Tarih-i Ferheng-i İran*. Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları, 1338.
- Söylemez, Mahfuz. “İslâm'ın Erken Döneminde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”. *Dini Araştırmalar 5/13* (Yaz 2002), 57-80.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebîbekr. *el-İtkân Fî ulûmi'l-Kur'an*. thk. Muhammed İbrahim. Kahire: Hey'etu'l-Mısriyye'l-Âmme li'l-Kitab, 1974.
- Şecerî, Rıza. “Erziyabî-yi Nakş-ı Mobedân Der Hıfz ve İhyâ-yı Mîras-ı İranî Der Kurûn-ı Nohostînî İslâmî”. *Tarih-nâme-yi İran 5/10* (Yaz 1394), 79-98.
- Şah-Hesenî, Şehzâd. “Berresî-yi Seyr-i Tarihî-yi Tâlim ve Terbiyet-i İran”. *Amûzeş Pejûhî 17* (Bahar-1398), 3-16.
- Şehmerdân, Seyyid. *Perestîşgâh-ı Zertoştîyân*. Bombay: Sâzmân-ı Cevanan-ı Zertoştî, 1336.
- Şehsuvârî Meysem. “Sahtâr-ı Derûnî-yi Rûhâniyet-i Zertoştî Der Dovre-yi Sâsânî”. *Bastânşînâsî-yi Pârse 9* (Güz-1398), 147-162.
- Şelebî, Ahmed. *Tarih-i Âmûzeş Der İslam*. çev. Muhammed Hoseyn Sâkit. Tahran: Neşr-i Ferheng-i İslâmî, 1361.
- Usluer, Mehmet. *Basra: Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2021.
- Ûşîderî, Cehângîr. *Danûşnâme-yi Mezdyesnâ*. Tahran: Neşr-i Merkez, 1371.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Tarihu'r-Rusul ve'l-Mulûk*. 11 Cilt. Beyrût: Daru't-Turâs, 1387.
- Tarih-i Sîstân*. tsh. Meliku's-Şuarâ Behâr. Tahran: İntişârât- ı Muin, 1381.
- Tenser. *Nâme-yi Tenser Be Goşnesb*. tsh. Muctebâ Mînevî. Tahran: İntişârât-ı Hâreznî, 1354.
- Turun, Veysi. *Farsça Eserlere Göre İran'ın Fethi ve Hz. Ömer*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Varol, Mehmet Bahaüddin. “Hulefâ-yi Râşîdîn Dönemi Eğitim Ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 10/10* (Kasım 2000), 479-504.
- Vendâyî, Mîlâd. “Erdeşîr Horre; Pâyitaht-ı Mezhebî-yi Sâsânîyan”. *Mîrâs-ı Ferhengî* (Kış- 1393),

11-42.

Veziđegihâ-yı Zâdsiperem. Tahran: Pejûhîşgâh-ı Ulûm, 1385.

Zaehner, Robert Charles. *Tulû' ve Ğurûb- Zertoştîgerî*. çev. Timûr Kadirî. Tahran: Emîr Kebîr, 1384.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ?*. 25 Cilt. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1985.

Zûlfekârî-Fer, Yakup. "Berresî-yi Enâsır-ı Mî'mârî Der Âteşkede ve Mescid Der İnan-ı Bâstân ve Dovrân-ı İslâmî". *Ulûm-ı Zîst-ı Muhîfî* 1/1 (Kış-1400), 1-16.

Yârşatır, İhsan. *Huzûr-ı İrânîyân Der Cehân-ı İslâm*. çev. Feridun Meclisî. Tahran: Murvarîd, 1381.